

Irena Vaňková

Iva Nebeská

Lucie Saicová Římalová

Jasňa Šlédrová

Co na srdci,

to na jazyku

**Irena Vaňková
Iva Nebeská
Lucie Saicová Římalová
Jasňa Šlédrová**

Co na srdci, to na jazyku

Kapitoly z kognitivní lingvistiky

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Praha 2005

Recenzenti: prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.
PhDr. Zdeňka Hladká, Dr.

Poděkování

Autorky děkují za cenné připomínky oběma recenzentkám,
prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc., a PhDr. Zdeňce Hladké, Dr.

Monografie vznikla s podporou grantu GA UK 267/2000 Čeština: slova a svět
a výzkumného záměru MŠMT III 210 00 03 (dílčí úkol Jazyk a obraz světa).

© Irena Vaňková (vedoucí autorského kolektivu), Iva Nebeská,
Lucie Saicová Římalová, Jasňa Šlédrová
ISBN 80-246-0919-3

Obsah

Co na srdci... /11

1. Kognitivní lingvistika tady a teď (Irena Vaňková, Iva Nebeská) /17

1.1. Interdisciplinární kontexty /17

1.1.1. Přístupy k jazyku a dimenze znaku /17

1.1.2. Kognitivní věda /18

1.1.3. Jazyk v kognitivním rámci /21

1.1.4. Vývojové souvislosti /22

1.2. Pojetí jazyka a jazykovědy /24

1.2.1. Filosofická východiska /24

1.2.2. Charakteristické rysy /26

1.2.3. Metody a cíle /30

1.2.4. Rozložení akcentů /32

1.3. Základní směry v kognitivní lingvistice /34

2. Člověk ve světě a v jazyce /37

2.1. Univerzální a relativní (Irena Vaňková) /37

2.2. Jazykový obraz světa (Irena Vaňková) /46

2.2.1. Historické souvislosti /46

2.2.2. Definice /51

2.2.3. „Přirozená“ slovní zásoba /56

2.2.4. Kořeny /58

2.3. Antropocentrismus jako perspektiva jazykového obrazu světa (Irena Vaňková) /59

2.4. Kategorizace a význam (Irena Vaňková) /67

2.4.1. Kategorizace: ne chaos, ale svět /67

2.4.2. Kategorizace a kategorie: otázky, problémy,
filosofické zázemí /70

2.4.3. Jak kategorizujeme: kategorie-nádoba versus kategorie
s centrem a periferií /75

2.4.4. Reflexe významu a jeho popis /77

- 2.4.5 Prototyp, nebo stereotyp? /83
- 2.4.6 Hledání konotací /88
- 2.4.7 Umělecké texty a sdílení konotací /90
- 2.4.8 Nejen jazykověda, nejen sémantika /91
- 2.5 Metafora a metaforičnost** (Iva Nebeská) /92
- 2.5.1 Metafora v životě a ve vědě /92
- 2.5.2 Metafora v lingvistice /93
- 2.5.3 Metaforičnost konceptuálního systému /96
- 2.5.4 Metafora v kognitivních vědách /99
- 3. Kapitoly o smyslech** /107
- 3.1 Patero smyslů v českém obrazu světa** (Irena Vaňková) /107
- 3.1.1 Lidské smysly a „čitedlný svět“ /107
- 3.1.2 *Čuješ?* – O čítí, cítění a slyšení /111
- 3.1.3 Co to znamená *čítit* /113
- 3.1.4 Cítit a bdít, cítit a žít /116
- 3.1.5 Čichy, city a smysly /117
- 3.1.6 Kvalita smyslů a smyslových vjemů /121
- 3.1.7 Smysly a smyslové defekty /124
- 3.2 Smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor** /130
- 3.2.1 Zrak (Iva Nebeská) /131
- 3.2.2 Sluch (Iva Nebeská) /141
- 3.2.3 Čich (Lucie Saicová Římalová) /145
- 3.2.4 Chuť (Lucie Saicová Římalová, Iva Nebeská) /156
- 3.2.5 Hmat (Iva Nebeská) /163
- 3.3 Poznámky o smyslovém vnímání v interdisciplinárních souvislostech** (Jasňa Šlédrová) /188
- 3.3.1 Smysly a psychoterapie /188
- 3.3.2 Smysly a učení /190
- 3.4 Závěry o smyslech** /191
- 3.4.1 Jazykový obraz smyslů (Irena Vaňková) /191
- 3.4.2 Jednotlivé smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor (Iva Nebeská, Lucie Saicová Římalová) /192
- 4. Kapitoly o barvách** (Irena Vaňková) /195
- 4.1 Mít barvu a nemít barvu: barevnost a nebarevnost v českém obrazu světa** /195
- 4.1.1 Přirozený svět a jeho jazykový obraz /195
- 4.1.2 Barvy a barevnost v českém obrazu světa /196
- 4.1.3 Zabarvení tváře: „dobrá“ a „špatná“ barva /202
- Přílohy:* A. Co znamená v češtině *barva* a *barevný* /212
- B. Opozice „barevné - nebarevné“ v češtině /213
- C. Zabarvení tváře v češtině /214
- D. Opozice „červený - bílý“ /215
- 4.2 Žlutá barva v českém obrazu světa** /217
- 4.2.1 Barvy, člověk a přírodní cyklus /217
- 4.2.2 Žlutá v češtině: nejednoznačnosti a ambivalence /219
- 4.2.3 Žlutá: etymologie, motivační souvislosti, deriváty /222
- 4.2.4 Co je v češtině žluté: sémantická centra, kolokace a konotace /224
- 4.2.5 Závěr: sémantika adjektiva *žlutý* a jeho derivátů /231
- Příloha:* Sémantická struktura českého lexému *žlutý* a jeho derivátů – kognitivní modely jednotlivých sémantických okruhů /233
- 4.3 Čtyry doby Boženy Němcové: barevnost a barvy v českém obrazu světa a v uměleckém textu** /239
- Příloha:* Struktura textu *Čtyry doby* z hlediska sémantické opozice barevné - nebarevné /245
- 5. Různá témata – různé metody** /247
- 5.1 Srdce to lidské (K jazykovému obrazu srdce v češtině)** (Irena Vaňková) /247
- 5.1.1 Na prahu tázání: východiska /248
- 5.1.2 Emoce a části těla: somatická frazeologie /250
- 5.1.3 Etymologický exkurs. Symbolika srdce /252
- 5.1.4 Srdce: základní významy /254
- 5.1.5 Srdce v poezii /261
- 5.2 Rozměrové vztahy v češtině** (Jasňa Šlédrová) /265
- 5.2.1 Prostor a představová schémata /265
- 5.2.2 Prostorové vztahy z hlediska ontogenetického /267
- 5.2.3 Problematika vyjadřování rozměrů úhlem pohledu
J. Linde-Usiekniewicz /268
- 5.2.4 Co se dovídáme o rozměrech na podkladě českého jazykového materiálu /271
- 5.2.5 Závěrem /280
- 5.3 Významy slov *silný* a *slabý*** (Lucie Saicová Římalová) /281
- 5.3.1 Významy a jejich struktura /282

5.3.2 *Silní a slabí* - o lidech /289

5.3.3 Závěrem /291

Příloha: Schéma významů slov *silný* a *slabý* /292

5.4 Některé prostředky vyjadřování nejistoty (a „jistoty“)

(Iva Nebeská) /294

...to na jazyku /301

Summary (Lucie Saicová Římalová) /303

Ediční poznámka /307

Literatura /309

Jmenný rejstřík /329

Věcný rejstřík /335

A není-li jazyk jako sklad veliký všeho umění a vši vědomosti lidské, kteráž ním od otce na syna co zoláštíni jedné každé rodiny bohatství přechází? Co více? Jazyk jest ta nejvýtečnější, dle zoláštíniho země prouhu, mravů, smejšlení, náklonností, a dle tisícerych každého národu rozdílů uzpůsobená filosofie, a tudy, jakož každý účinek k své příčině se nese, tak on složením, zvukem a povahou svou ten nejjistější a nejvěrnější obraz počátku, zobecnění, zdělaní, povahy a způsobu samého národu představuje, takže v jednom jazyku jako celý národ žije a jej co známku a důvod osobnosti své přednáší, jeho zkoumáním sám neomylně vyzkoumán bývá a jím samým od jiných národů tak se dělí, jako se dělí člověk od druha jiného vychování a zavedení.

J. Jungmann: O jazyku českém. Rozmlouvání druhé (1806/1948)

a mluvíme o lidském životě, např. *když život je v půli se svou poutí; má toho ještě mnoho před sebou; s tímhle daleko nedojdeš; společná cesta životem; jeho pozemská pout skončila* atd.

Teorie konceptuálních schémat přinesla další doklady o tom, že naše myšlení je tělesné (srov. i název Johnsonovy knihy *The body in the mind*). Postupující výzkum ukazuje, jak hluboko je lidská mysl v somatických procesech zakotvena, tělesnost se dnes považuje za jádro konceptuální soustavy (viz zde 2.3). Ostatně, i při letmém zalistování ve Slovníku spisovné češtiny nás překvapí množství frazémů vyjadřujících nefyzické jevy, v nichž jsou užity názvy částí těla, např. *postavil si hlavu; čelí obvinění; má rovnou páteř; má ostré lokty; má dlouhé prsty; nehnul pro nikoho prstem; zůstalo mu něco za nehty; má to v malíčku; podrazil mu nohy; chytil se za nos; vodí ho za nos; udělal to za jejími zády; nemůže to přenést přes srdce; vzal si to k srdci; je to dobrák od kosti; zbyly jí jen oči pro pláč* a mnoho dalších.

Poznatky kognitivních věd o metaforičnosti konceptuálního systému zkoumání metafor podstatně změnily. Těžištěm přestala být jazyková forma metafory, stala se jím její motivace, zejména opakovanost vztahu mezi oblastí zdrojovou a oblastí cílovou. Právě metafory jsou důležitým prostředkem, který vypovídá o tom, co se v naší mysli děje (nejen s jazykem).

3. Kapitoly o smyslech

3.1 Patero smyslů v českém obrazu světa

Čichové a smyslové tělesní nemohú těch věcí pochopiti...

Jedny věci čijeme skrze videnie, druhé skrze slyšenie, třetí skrze povoněnie a jiné čijem skrze dotčenie...

(Staročeský slovník J. Gebauera)

3.1.1 Lidské smysly a „čítelný svět“

Bóh nenie čítelný, uvádí Gebauerův Staročeský slovník (Gebauer, 1903/1970). Také: *jest duch bóh nevidomý a nečítelný...* A protiklad: *čítelný svět*. Čítelnost, smyslová uchopitelnost a zakusitelnost světa oproti zcela jiné povaze skutečnosti božské byla od středověku častým tématem zejména v teologických a náboženských textech, a ukazují to dobře i staročeské doklady. Všechny z nich se ovšem netýkají pouze smyslového vnímání v kontextu poznávání a poznatelnosti světa: *Pěti čítelnostmi, ježto obecně říkáme jim pět smyslův, móż člověk hřešiti...*, připomíná doklad ze Štítného patero smyslů též v jejich nebezpečné poloze. Je však třeba dodat, že nacházíme i doklady mimonáboženské, např. ze staročeského pojednání o anatomii: *Mozk posielá žily hýbavé a čítelné*, tj. nervy motorické a senzitivní, jak vysvětluje Gebauer.

Ke slovní zásobě vztahující se k smyslovému vnímání a ke spleti významů jednotlivých slov i jejich kolokací se (ve snaze, aby se tato spleť ukázala jako provázaná struktura) brzy vrátíme. Ještě předtím však uvedeme naše přemýšlení do širšího kontextu. Je jím vztah člověk, svět – a percepcie, která člověka se světem tak či onak spojuje, vtahuje ho do něj četnými intencemi, směřujícími ze subjektu ven, prodlužuje subjekt o „objekty“ a ty zároveň nechává vyvstat v lidské perspektivě. Vždyť „okolní svět je partnerem v rozhovoru, jež vede s ním naše tělo“, jak píše A. Hogenová; a táž také cituje z *Fenomenologie vnímání* Merleau-Pontyho:

„Věc není nikdy oddělitelná od vnímajícího, nikdy nemůže skutečně být jen o sobě, neboť všechny její artikulace jsou právě jen naší vlastní existencí“ (cit. in Hogenová, 2002, s. 41). Ano – a já jakožto vnímající člověk o bytí věci vydávám lidské svědectví.

Svět by se „nejevil“ – nedával se ve vši mnohosti a komplikovanosti spatřovat (tj. nejen „vidět“, ale též slyšet, vnímat hmatem, čichem a chutí), kdybychom neměli tělo s fungujícími smysly. Svět by nebyl: neboť **pojem bytí je tak či onak vázán na jevení a jevovost**, tj. smyslovou vnímatelnost – a tedy na specificky lidskou tělesnost, na recepci v jejím lidském rozměru. Ani my bychom (jakožto lidé) nebyli, kdybychom nevnímali a nebyli vnímatelní.

Smyslové vnímání považoval za základ veškerého poznání už Aristoteles: a tak či onak se k otázce „smyslů a smyslu“ vracela filosofie v průběhu celých svých dějin. (Všichni si vzpomeneme přinejmenším na senzualisty – připomeňme alespoň známou tezi J. Locka o tom, že „není v rozumu, co předtím nebylo ve smyslech“.)

Náhledy na povahu smyslového vnímání a jeho postavení v poznávání světa nabývaly ovšem během staletí evropského myšlení různých podob a poloh. Zásadní tematizace tělesnosti – a z ní vycházející intencionality –, s níž se setkáváme v soudobé fenomenologické filosofii, však dává této otázce nový horizont a jiný rozměr. Pozoruhodně se těchto proměn paradigmatu účastní i současná věda a vědy, včetně věd přírodních (souvisí to bezesporu s proměnou náhledu na vztah subjektu a objektu, na „objektivitu“ vůbec, na pojetí pravdy a pravdivosti, na univerzalitu aj.), a také ovšem věda kognitivní a pro nás klíčová kognitivní lingvistika. Právě ona ukazuje, jak se zásadní ukotvení člověka v jeho tělesnosti – včetně smyslů – projevuje v jazyce.

Fenomenologie charakterizuje **svět jako jev** (srov. např. Arendtová, 2001, s. 31). Zkoumání jsoucna odvíjí od jejich jevení; a také člověk je v tomto rámci spatřován jako zásadně situovaný ve své tělesnosti, tzn. na jedné straně jako „jevící se“ (vnímatelný) – a na druhé straně jako bytost vybavená tak, že se jí svět jeví (že ho může vnímat).

Co to však znamená, že se nám něco jeví? – Že se nějak projevuje, dává najevo, ukazuje, že je zjevné, patrné, zřejmé, viditelné, že se nějak dá spatřit, má nějaký vzhled? – *Jev* v češtině znamená něco, co je pozorovatelné, co se ukazuje. Slova, jimiž o jevu, jevení, projevování a zjevování mluvíme, mají ve své sémantické struktuře **silný poukaz ke zrakovému vnímání**. (Srov.: *zjevil se mi před očima; zjevil se mu duch jeho zemřelého*

otce; objevila se v celé své kráse; jeví se – máti vzhled, tvářnost). Je tomu tak proto, že právě zrak je pro nás mezi smysly tím hlavním (alespoň v evropské myšlenkové tradici), a také že v našem konceptuálním systému zastupuje všechny smysly ostatní, a navíc i poznání „ne-smyslové“, tj. emocionální a intelektuální, příp. též mimo- či nad-smyslové (srov. Arendtová, 2001, s. 125n). Také pro kognitivní lingvistiku je jedním ze základních schémat uchopování reality metafora „POROZUMĚNÍ = VIDĚNÍ“ (srov. např. Lakoff – Johnson, 1980/2002, s. 64).

V češtině (a v dalších slovanských jazycích) je ostatně *vědění* spjato s *viděním* i etymologicky, a také např. *hledání* a *hlídání* souvisí s *hleděním*, a vůbec kořeny *vid-*, *hled-/hlíd-/hlíž-*, *zír-/zor-/zrak-/zrač-*, *patr-/patř-*, *dív-/div-* a mnohé jiné vykazují nesmírnou škálu významů vyvíhajících od primárních „vizuálních“ k těm, které se týkají aktivit poznávacích, zkoumání, usuzování, ale i mnohého jiného – např. kontroly, obdivu aj. (podrobněji v 3.2.1).

Též sloveso *ukazovat* implikuje moment zrakové zaměřenosti na určitý předmět (příp. též *ukazovat se* – být zřejmým, vycházet najevo), a také slovesa opačného významu *skrýt* či *zakrýt* poukazují k účelu, „aby to nebylo vidět“ (a tudíž aby se o dané věci nevědělo). Připomeňme zde filosofické **pojetí pravdy jako ne-skrytosti, od-krytosti a odkrývání** (*alétheia*), toho, co „se ukazuje“, jak je známe z řeckých kontextů a pak od M. Heideggera. I to je spjato s vizualitou, na rozdíl např. od „hlasu bytí“ z pozdního Heideggera, na rozdíl od hebrejské pravdy (resp. Boha), která je „slyšena“ („hlas boží“, „Bůh promlouvá“), nikoli „viděna“ jako pravda řecké filosofie (srov. Arendtová, 2001, s. 126n).

V rámci filosofie se však nově uplatňuje také **metafora hmatu**, dokonce má charakterizovat (v opozici k tzv. „filosofii vidění“, která „jakožto filosofie vidění zaujímá vůči světu odstup, jenž jí umožňuje jej vlastnit“) jiné paradigma uchopování (sic!) světa: „Ta druhá filosofie se nespokojuje s tím, že se vnímáním zabývá, nýbrž utváří se v kontaktu s ním, myslí podle něj. Takové filosofii dominuje spíše hmat než vidění. Hmat je totiž kontaktem, nerozlišeností, splynutím s hmatatelným; tato blízkost je však současně odstupem: protože hmat prodlévá v blízkosti věci, nemůže ji ovládnout, věc mu ze všech stran uniká. Takové je postavení vnímajícího, který se v kontaktu se světem do něj vepisuje a nemůže ho totalizovat“ (srov. Barbaras, 2002, s. 63).

Co se jeví, nejeví se tedy pouze vizuálně. Svět k nám vchází i dalšími branami (užijeme-li metafory J. A. Komenského), prostřednictvím dal-

ších smyslů – a naší tělesnosti vůbec. Základním lidským prožitkem, od něž se odvíjí vše ostatní (včetně „jevení“ světa, věcí, druhých apod.), je **prožitek vlastního těla**: umístěného v prostoru, vzpřímeného, disponujícího možností pohybu, vybaveného smysly. Na něj se pak váže prožívání a vědomí vlastního já, subjektivní perspektiva (plynoucí primárně z prostorového ukotvení) – a vůbec subjektivita, již právě smysly do značné míry zakládají (viz zde 2.1).

V této souvislosti můžeme znovu poukázat jednak ke kontextu filosofie, jednak k poznatkům současné psychologie, fyziologie a neurologie. Tomáš Akvinský uvažoval o jakémisi „šestém smyslu“, smyslu společném, vnitřním, který sjednocuje všech pět smyslů ostatních a (vedle shody mého vnímání s vnímáním ostatních lidí) je zárukou reálnosti toho, co vnímám (*sensus communis, sensus interior*, srov. Arendtová, 2001, s. 62). Je otázkou, zda má tento *sensus communis* ekvivalent v jazyce, respektive v češtině (srov. níže *pozor* z Jungmannovy citace Komenského). Zdá se spíše, že pojmenováváme pouze stavy, kdy buď sami prožíváme cosi jako (momentální) absenci takového sjednocujícího smyslu, kdy smyslům „nevěříme“ – anebo kdy chování někoho jiného svědčí o jeho neadekvátním vnímání reality, respektive nepřičetnosti (jako *být mimo; být mimo sebe; být bez sebe; být jako smyslů zbavený; smysly mě klamou; šálí mě smysly / šalba*). Nápadné je snad použití plurálu *smysly* (které může zřejmě poukazovat k propojenosti jejich aktivity včetně přičetnosti a „zdravého rozumu“ vůbec), dále souvislost s integritou osobnosti (*být bez sebe; mít / nemít všech pět pohromadě*), a konečně s opozicí bdění – spánek (*sním, či bdím?; to se mi snad zdá*), jak ještě uvidíme níže.

Populární neurolog a spisovatel O. Sacks vypráví příběh mladé ženy, která ztratila schopnost vnímat své tělo jako své, přišla o samozřejmé pocíťování subjektivní tělesnosti – a tedy o možnost prožívat svět lidsky (srov. Sacks, 1993). V souvislosti s podobnými případy (zde se jedná o ztrátu tzv. propriocepce) se tedy např. uvažuje o prožitku subjektivní tělesnosti i v rámci neurologie a neuropsychologie (srov. Kulišťák, 2003).

Nabízí se také otázka, kolik smyslů vlastně rozlišovat. Diderotova encyklopedie uvádí informaci, že existuje na dvacet smyslů; hranice toho, co smysl vymezuje jakožto smysl, je ovšem značně nejasná – uvádí se zde např. i smysl pro vnímání tepla a chladu, smysl pro rovnováhu apod. (srov. též Nakonečný, 1995, s. 250; Švarcová, 1999).

Na pocitu subjektivní tělesnosti se ovšem podílí mnoho smyslově-tělesných prožitků nejrůznějšího typu a řádu – např. též bolest, prožívání

fyziologických procesů uvnitř vlastního těla apod. (tyto vjemy bývají často přiřazovány k hmatu). V naivním obrazu světa se však tradičně mluví pouze o pěti smyslech. *Očima vidíme, ušima slyšíme, prsty hmatáme, nosem čicháme a jazykem chutnáme*, stojí obvykle v encyklopediích pro nejmenší děti.

Když už jsme vzpomněli metaforu pěti bran, kterými do nás všechno vstupuje, a recepční charakter smyslů, mohli bychom poukázat k jazykovému obrazu smyslů ještě bezprostředněji a připomenout sloveso **vnímat** a substantivum **vjem**, která se pro percepci užívají jak běžně, tak ve významu terminologickém (např. v neurologii, psychologii, ale i ve filosofii nebo estetice). Z hlediska kognitivní lingvistiky je motivace tohoto lexikálního okruhu zajímavá proto, že (podobně jako *pojímát, pojem*) výrazně poukazuje ke konceptuálnímu schématu „nádoba“. Vnímání si tedy představujeme jako proces, kdy do sebe jako do nádoby či schrány *pojímáme / ukládáme* – nebo nám někdo ukládá – nejčastěji něco, co je konceptualizováno jako kapalná, příp. plynná substance. V Jungmannově slovníku je *vnímání* charakterizováno přímo opisem *dovnitř bráti* s doklady *ucho vnímalo vzdálené hymny a zatajoval dech vnímaje milé a sladké zvuky*. Také už je tu však zachycen význam terminologický (*smyslů vnímavost, receptivitas*). V SSČ je význam slovesa *vnímání* charakterizován jako „postihovat smysly, rozumem; chápat“; zatímco v naivním obrazu světa aktivita smyslů a rozumu splývá, v terminologickém pojetí psychologie je sloveso *vnímání* vyhrazeno pouze pro „proces uvědomování si skutečnosti prostřednictvím smyslů, percepci“; v SSJČ nalezneme i (asi ojedinělý) doklad primárního významu „do sebe přijímání“, pocházející z textu J. Nerudy: *Labe, které vnímá Cidlinu a Fizeru*.

V uvažování o „smyslech v jazyce“, tj. o tom, jak se smysly a smyslové vnímání ukazují v jazykovém obrazu (českého) světa, budeme pokračovat studiem významového okruhu slovesa *čítí (čut)* a pak se obrátíme k jeho novějšímu ekvivalentu *čítit*. Podíváme-li se totiž z různých stran na jejich sémantickou důsažnost, zjistíme zajímavé skutečnosti o proměnách v české konceptualizaci smyslového vnímání.

3.1.2 Čuješ? – O čítí, cítění a slyšení

Sloveso *čít* je v současné češtině vyhrazeno pro odborné kontexty, používá se snad výhradně terminologicky v oblasti medicíny a psychologie a čítíme ho jako knižní, stejně jako jeho deriváty *počítek, čivost*; výrazy *čiv / čiva*, označující dříve nerv, jsou dnes už archaické. (Vzpomeňme si na studen-

ta Kulíka, ztvárněného L. Peškem, když ve filmu *Cesta do hlubin študákovy duše* předstírá náhlou indispozici se zvoláním *Mám choré čivy! – Choré čivy* jsou ostatně jako příklad uvedeny i v SSČ.) Význam termínu *čítí* dnes SSČ charakterizuje jako „vnímat počítky vyvolané působením podnětů na smyslové orgány“, *čítí* je pak „fyziologický pochod na tom založený“.

Nahlédneme-li však do slovníků starší češtiny, do slovníků etymologických i do slovní zásoby některých nářečí, příp. i do jiných slovanských jazyků, je jasné, že úvahu o obrazu smyslů v češtině bychom měli začít právě u tohoto slovesa.

Čítí je sloveso všeslovanské, psl. *čuti se vykládá z indoevropského *(s)keu-, „vnímat smysly“ – k němuž podle Rejzka (2001) patří např. i lat. *cavere* „mít se na pozoru“, ř. *koó* „hledím“, sti. *kaví-* „jasnovidec“ i něm. *Schauen* „dívat se“ a zřejmě i č. *zkoumat*.¹

Od *čuti (*číti, čítí*) bylo odvozeno s-ové intenzivum *čuchati / čichati*, jehož význam byl pak v češtině zúžen na „čítí nosem“ (srov. Machek, 1957/1971/1997; viz též zde 3.2.3.2).

Machek sloveso uvádí jednak v novočeské podobě *čítí, čiji*, jednak ve staročeském tvaru *číti* a pak v moravském a slovenském *čut* – a vymezuje tři významové oblasti jeho užití: základní význam je charakterizován jako „znamenati kterýmkoli smyslem ..., ovšem zvláště nosem“, další dva významy se týkají moravských nářečí a slovenštiny; jsou to významy „tušiti“ a „slyšeti“, vzniklé specifikací (srov. Balhar – Jančák, 1992, s. 140).

Též Bartošův *Dialektický slovník moravský* (1906) uvádí k významu slovesa *čut* odpovídající příklady: „slyšet“ (*čul zvónit, nic nového nečul*) a „čítit“ v několikerém významu – ve významu čichu, tělesného pocítování i ve vztahu k „pocitům“ mravním: *čul vůni sena; nečul ruku; čut sa v něčem* ve smyslu „čítit se vinen“. (Tady můžeme připomenout podobný význam slovesa *čítit* (*čítit se v něčem*), jaký vyplývá z přísloví citovaného u Jungmanna: *Kdo se v něčem cítí, že každý o něm hovoří, myslí*.)

Nový valašský slovník Kazmířův (2001) uvádí jednak význam „slyšet“ (*Čuju ta dobře*), jednak „čítit“ (resp. „být čítit“) ve smyslu čichu (*Tó maso už je čut; Je ho čut chlévem*); ve významu „slyšet, uslyšet“ je zde uvedeno dále sloveso *počut* a pak též jeho nedokonavá podoba *počúvat* „poslouchat, naslouchat“. (V tomto významu – „sluchovém“ – je známe ostatně rovněž ze slovenštiny a také ze srbštiny a chorvatštiny.)

¹ Derivátem slovesa *čítí* je i novější *čidlo* ve významu „smyslový orgán“ a dále též „receptor“.

Že našim předkům smyslové vjemy dnes zřetelně rozlišované a přiřazované do kompetence vždy jednoho z pětice smyslů (resp. smyslových orgánů) zřejmě do značné míry splývaly, ukazují nejen rozrůzněné významy slovesa *čítit*, respektive *čut*, ale i staré (moravské, nářeční) *slyšet* ve významu „vnímat čichem“, příp. šíře „čítit“: *Slyšíš, jak ten muškát voní? Slyšíš, jak to bolé?* uvádí Bartoš. U Machka zase nacházíme doklady *rada poslucham cibulu* z lašských nářečí a ze střední Moravy *Jo to slešim v celé kochení* (tj. kouř z doutníku).

V Jungmannově slovníku nalezneme u slovesa *slyšeti* mimo jiné také okrajový, prý nářeční význam „voněti – riechen“, a to s dokladem *ta květi-na neslyší*, tj. nevoní – srov. hned vedle také poznámku Cf. *hluchá kopřiva* s vysvětlením „která nepálí“ (srov. též i dnes užívaný název takové kopřivy *hluchavka*); jde tedy o význam (ne)možnosti vyvolat hmatový počitek, respektive (ne)schopnosti rostliny působit na receptory uložené v lidské pokožce. Vyvolání počítka – tak lze charakterizovat významový komponent, který vpojuje tento význam do výše probíraného sémantického okruhu. Je ovšem možné, že se zde uplatňuje význam, který můžeme charakterizovat jako „neplnohodnotný“ (srov. 3.1.7).

3.1.3 Co to znamená cítit

Předně (to slovo) k tělu se vztahuje, kteréž paterým způsobem cítí, t. něco znamená: viděním, slyšením, voněním, okušením a dotčením, odkudž pět citů neb smyslů, t. pět k cítění nástrojů má živé tělo: zrak, sluch, čich, kož (chut), tknutí...

Tolik Jungmannův slovník, přebírající výše uvedenou citaci ze slovníku Rosova. Hned v úvodu hesla však najdeme četné kolokace dokládající, že se cítění nevztahuje zdaleka jen k „tělu“: *Cítiti teplo, zimu, vůni, smrad, sladkost, mokrost, zvuk, světlo, hlad, žízeň, radost, žalost... Ale také samozřejmě: Nevíš, co pro tebe cítím. Nebo: Zlé svědomí vždycky prvé těžkosti cítí, než přijdou.*

Připomeňme ještě na úvod subkapitolky o cítění jeden vtip, který si vyprávějí děti. „Sedí dva na lavičce a jeden unaveně povzdechne: Já necítím nohy... Co, povídá druhý, máte rýmu?“

Sloveso *cítit* je v dnešní češtině velmi frekventované. Je vyhrazeno nejen pro percepce spjatou se všemi „nižšími“, „nekognitivními“ smysly – hmatem, čichem a chutí –, jeho sémantická intence je nastavena ještě šíře.

Pro ilustraci tu uvedme širší sémantický kontext sloves smyslového vnímání. Pokud mluvíme o pasivní, necílené recepci podnětů, jsou v oblasti smyslového vnímání základními slovesy *vidět* (v souvislosti se zrakem),

slyšet (v souvislosti se sluchem) – a *cítit* (pro hmat, čich a chuť). Pokud pak jde o činnost vyvíjenou záměrně a cíleně, uplatňují se ve sféře zraku zejména slovesa *dívat se*, *hledět* (na něco), *pozorovat* (něco), *prohlížet si* (něco) aj. a v oblasti sluchu *poslouchat* (něco) a *naslouchat* (něčemu). V souvislosti s hmatem se uplatňují slovesa *dotýkat se* (něčeho), *sahat* (na něco), *osahávat* (něco), *hmatat*, *makat* (něco, po něčem, na něco), k čichu se vztahuje sloveso *čichat / čuchat* (něco), příp. *vonět* (k něčemu), u zvířat (psů) též např. *čmuchar*, *věřit* (něco), a konečně k chuti slovesa *chutnat*, *ochutnávat* (něco), příp. nářeční a archaické *kořovat* (něco) – srov. též *košť* („ochutnávka, zejména vína“). Pro zajímavost uvedme ještě slovesa spjatá s věcí, která směrem k člověku podněty vysílá: pro zrak *vypadat*, pro sluch *znít / znět*, pro hmat takové sloveso v češtině zřejmě chybí (v angličtině existuje *it feels soft*), pro čich existují v češtině jediné slovesa rozrůznující obligatorně příjemnost a nepříjemnost podnětu – *vonět* a *páchnout* či *smrdět* (vše může stát bez doplnění nebo s doplněním adverbia *jak?*, *po čem?*), pro chuť máme *chutnat* (něco – i nějak) a nespisovně *šmakovat* (pro polštinu srov. Grzegorzcykowa, 2004).

Je zajímavé, že se v případě slovesa *cítit* ani jako rodilí mluvčí nemusíme shodnout na jeho základním významu: někteří z nás budou přesvědčeni, že se vztahuje primárně k čichu, pro jiné se budou pojit nejbližší konotace s hmatem či s tělesnými pocity vůbec (např. s bolestí). Anebo s pocity duševními? (*Co cítíš? Cítíš něco? Cítíš to? Je to cítit? Necítíš něco? Jak se cítíš?*) Neshodnou se na tom ostatně ani dva nejnovější české výkladové slovníky.

Heslo v SSJČ přehledně a logicky odlišuje tři významová ohniska slovesa. *Cítit* může znamenat 1. „mít tělesné pocity něčeho, vnímat něco smysly, zvl. hmatem n. čichem“ (*cítit chlad od nohou / bolest v zádech / skrz podrážku kamínky; cítit vůni lesa / slanou chuť v ústech; pes cítí maso; cítit něčí pohled na sobě; je cítit kávu, rybu, pečínku; expr. být cítit – zapáchat*), dále 2. „mít nějaké duševní hnutí, být v nějakém duševním stavu, duševně, citem něco postihovat, podvědomě (bez rozumové činnosti) si uvědomovat“ (*cítit radost / bolest / strach / úctu / svou bezmocnost / lítost / potřebu se svěřit; cítit k někomu sympatie / nenávisť; cítit k něčemu nechut; cítit nutkání; cítit s lidmi / se zvířaty; expr. nemůže to ani cítit*), a konečně 3. „mít nějaké city sociální, nějaké smýšlení, přesvědčení“ (*cítit česky / národně; náboženské / mravní / jazykové cítění*).

SSČ uvádí (ač je mnohem menší) naproti tomu významy čtyři; na struktuře hesla je (vzhledem k výše uvedenému) zajímavé, že je do čela umístěn význam „vnímat čichem“ (*cítit vůni / zápach; je cítit káva*). Exponuje

se zde totiž to, co SSJČ zahrnuje do jedné řady mezi ostatní smysly tělesné – a vidí na jedné úrovni např. s hmatem. (Jde v tomto směru o proměnu současného úzu, respektive obrazu světa? Nebo jen o různý přístup lexikografů?)

Až druhý význam se v SSČ týká obecněji tělesného prožívání („mít cit 3 – tj. tělesnou schopnost vnímat smysly, hmatem“), třetí je charakterizován jako „mít cit 1 – psychický stav a proces odrážející vztahy člověka k okolí i k sobě“; vydělen je pak ještě význam čtvrtý – „mít sociální city, mít soucit“.

Nám zde ovšem půjde primárně o ty významy, které poukazují ke sféře tělesnosti, třebaže si musíme být vědomi skutečnosti, že od „tělesného“ významu k „emočnímu“ je (nejen z hlediska jazykových vyjádření) velmi blízko (že je např. propojují četné konotace); a také je třeba vědět o dalších stupních či rovinách cítění (na základě racionální úvahy, mravního „cítu“, přesvědčení: *cítit česky; cítit vínu* apod.).

V „tělesném“ smyslu slova tedy sloveso *cítit* zahrnuje tyto sémantické oblasti:

- **Hmat a „smysly tělové“** – které se často pod hmat zahrnují. Jde o smysly / „smysly“, jimiž člověk vnímá bolest, teplo a chlad, napětí ve svalech, polohu těla apod., ale též vnitřní fyziologické stavy a procesy. *Cítíme* např. nejen hřebík v botě nebo píchání do chodidel, když jdeme po strništi, *cítíme* pod prsty jemnost sametu nebo drsnou kůru stromu, lechtání či škrábání na zádech – a také např. v krku, *cítíme* i hlad a žízeň, bolest či nevolnost, fungování některých orgánů – bušení srdce, tep krve, práci trávicího ústrojí apod.; těhotná žena v sobě může *cítit* pohyby dítěte.
- **Čich** a také řidčeji (s čichem úzce spjatá) **chuť**: pocíťované čichové i chuťové vjemy mohou být jak příjemné, tak i nepříjemné: *cítit plyn; cítit vůni / zápach; cítit v ústech chuť čokolády; cítit v polévce cibuli* (srov. zde 3.2.3 a 3.2.4).

Znovu připomeňme, že sloveso *cítit* (podobně jako výše uvedené *vnímat*) má širokou sféru významového uplatnění. Vztahuje se k recepci vůbec, k tomu, jak lidský „vnitřek“ přijímá podněty z okolí a jak je v procesu jejich přijímání prožívá. Až ve vědeckém obrazu světa se pak rozlišují a popisují jednotlivé roviny takto prožívaného, jako jsou (tělesnost a) smysly, emoce, intelekt, příp. cítění mravní, sociální, duchovní aj. V přirozeném, „naivním“ obrazu světa se vše mísí, podobně jako je tomu v jazyce.

3.1.4 Cítit a bdít, cítit a žít

Zastavme se u prapůvodní souvislosti „cítění“ s „bděním“, kterou dokládá a potvrzuje nejen etymologie, ale i řada běžně užívaných derivátů, typických kolokací a přenesených významů.

Machkův etymologický slovník uvádí souvislost slovesa **cítit** s psl. *ot-jutiti. *Otjutiti se* původně prý znamenalo „pocítiti sebe, uvědomiti si sebe, vzpamatovati se po spánku, mdlobách apod., tedy procitnouti, přijíti k vědomí, probuditi se“. I ve staré češtině je sloveso *ocitnouti se* doloženo ve významu „probudit se, vzpamatovat se“. Holub a Kopečný (1952), a také Rejzek (2001) uvádějí rovněž litevskou paralelu: *jausti* – „cítiti“, *jaustimas* – „bdění, cit“, *jautrūs* – „citlivý, bdělý“, *justi* – „začít se hýbat“.

Kořen sloves **bdít** a **budit** (a také četných derivátů jako *vzbudit*, *probudit*, *pozvzbudit*, příp. i ve slovníkách nezachycené, neformálně užívané *vybudit* a *nabudit*, adjektiv *bedlivý* a *bdělý* aj.) se nachází v ide. **bheudh-* „bdít, dávat pozor“: odtud ostatně pochází i *Buddha* – „probuzený“. K významové příbuznosti „bdít / budit – cítit“ nacházíme doklady i ve staročeských textech: slovníky tu citují např. Štítneho: *ktož pobdí v svědomí hřiech smrteľný* s významem „pocítit“.

Pozornost, zbystrěné vnímání, ostrost smyslů (a také – se zostřeným viděním – i „zostřené vědění“ o sobě i o světě) – to tvoří sémantické spoje mezi bděním a cítěním.

Dodnes užíváme sloveso *procitnout* ve významu „probudit se“, mluvíme o *probuzených smyslech*, adjektivum *bdělý* má nejen význam související se spánkem (*být v bdělém stavu*), ale např. ve spojení *bdělý zrak* odkazuje i k pozornosti a k aktivitě smyslů (*bdělý a ostražitý*). Je zde tedy patrná souvislost **bdění** s citlivostí, čilostí, *čítím* – a „vybuzením“ smyslů – v opozici k utlumenosti jejich aktivity, s necitlivostí, která je spjata se **spánkem**, příp. i se smrtí a neživostí vůbec. (*Spát jak dřevo, špalek* aj. – tvrdě: připodobnění k neživému, necitlivému, nereagujícímu „kusu dřeva“; viz též 3.1.7 v souvislosti s obrazem hluchoty a hloupostí.)

Jazykový obraz smyslového vnímání – a smyslových vjemů – totiž zřejmě vychází z opozice **BDÍCI**, **JSOUCI PŘI** („plném“, „ostrém“, „jasném“) **VĚDOMÍ (a: CÍTĚNÍ) X SPÍCÍ**, **respektive JSOUCI MIMO VĚDOMÍ VŮBEC (ve spánku, ale i v bezvědomí apod.)**. Pól „bdící“ se pak přimyká k obecnějšímu významu **ŽIVÝ**, zatímco „spící“ inklinuje k opačnému členu opozice – **NE-ŽIVÝ**, **respektive (jako) mrtvý**.

O spánku se často mluví slovy (a myslí pojmy) spjatými se smrtí a naopak (srov. např. *spí jako zabítý – usnul věčným spánkem; zesnul; ležel, jako by spal*);

stavy spánku a smrti, vnějšími projevy tolik blízké, jsou prezentovány jako podobné a vnitřně spřízněné i v pohádkách a mýtech: v řecké mytologii jsou např. bůh spánku Hypnos a bůh smrti Thanatos vlastními bratry.

My zde však chceme poukázat zejména k primární souvislosti pojmu **CÍTIT** s pojmy na druhé straně pomyslné úsečky: nikoli tedy **SPÁT** a **BÝT MRTEV**, ale **BDÍT** a **ŽÍT**, **respektive ŽIVÝ**.

Jungmannova obecná významová charakteristika adjektiva *živý* zní: „rostoucí, cítící a samovolně se pohybující“. Cítění je tu tedy chápáno jako jeden z hlavních atributů toho, **co je živé**. Tento významový element pak vystupuje do popředí v užší významové skupině, již Jungmann vymezuje jako „část těla čilá, cítící, nerv“: a uvádí příklady typu *rány bičové jdou do živého, až do živého říznouti*. Dosud se ostatně užívá spojení *živé maso* a ještě častěji – v přeneseném významu obnaženosti zraněného místa a jeho zvýšené citlivosti (bolestivosti) – frazému *tnout do živého*, nebo i spojení typu *ta bolest je ještě příliš živá* či *co bolí, to je živé*. Také je důležité uvést (a nejen jako příklad synonymie: *čilé – živé dítě*) významovou spojnicí *živý – čilý* (srov. původní význam adj. *čilý* v jeho souvislosti s *čítím*). **Čilost a živost (tj. citlivost) stojí proti apatii** (srov. řec. *a-* „-ne-, bez-“, *pathos* – „cit“).

Při lékařských zákrocích spojených s nadměrnou bolestivostí se přistupuje k anestézii – znecitlivění pomocí medikamentů. Synonymně se vedle kalku *znecitlivění* (srov. řec. *an-* – „ne“, *aisthēsis* – „mysl, cit“) užívá ovšem i *umrtvení*, a to pak funguje podobně též v přenesených významech: SŠJČ uvádí příklady *umrtvit dásně při trhání zubů* a *umrtvit duši* (adjektivum *mrtvý* má i sekundární významy „netečný, apatický“ – tj. jako mrtvý). Podobně (ve významu „utlumit bdělost, citlivost“) funguje ovšem i sloveso *uspat*: SŠJČ uvádí příklady *uspat pacienta před operací* – a *uspat něčí ostražitost* či *uspat národy frází rovnoprávnosti*.

Tolik tedy k pojmu **CÍTĚNÍ** a jeho souvislosti s bděním a žitím (a k jejich významovým opozitům – necitlivosti, spánku a útlumu, a dokonce smrti, resp. „ne-žití“). Připomeňme ještě, že také název „vědy o kráse“, *estetiky*, má ve svém základu poukaz k smyslům, vnímání a citlivosti: byl utvořen z řeckého *aisthētikós* („vnímatelný, pocititelný“), jež snad souvisí s latinským *audire*, „slyšet“ (srov. Rejzek, 2001).

3.1.5 Čichy, city a smysly

Bude ještě řeč o tom, že naši předkové zřejmě ve svém obrazu světa odedávna vydělovali a exponovali zrakové vnímání (o něm už bylo naznače-

no, že má mezi ostatními smysly po mnoha stránkách výlučné postavení). O něco méně výrazná je v českém obrazu světa profilace sluchu, ale obraz zbývajících tří smyslů a smyslových vjemů svědčí o tom, že jejich kontury dlouho nerozlišeně splývaly. Ukazuje to sémantická analýza a interpretace příslušné slovní zásoby, např. již zmíněná významová rozprostraněnost slovesa *cítit*, ale i další skutečnosti.

Ve staročeských dokladech se často hovoří o tom, že máme *pět tělesných čichův neb smyslův*, jinde jsou jmenovány pouze čtyři, jinde je k oněm pěti smyslům, jak je vydělujeme dnes, přidružena i schopnost pohybu aj. (viz dále).

Co se týče tzv. „nižších“ smyslů (nekognitivních), hmatu, čichu a chuti, měly a dosud mají v našem obrazu světa mnoho společného. Vidíme to např. v rozrůzněné sémantice slovesa *cítit* (viz 3.1.4), která pak navíc přerůstá sféru tělesných smyslů k „vyšším“ *citům*. Ještě u Jungmanna však i substantivum *cit* – stejně jako *čich* – označovalo „mysl“, srov. *city / čichy tělesné*. Etymologie a síť motivačních provázaností tu mohou ukázat četné zajímavosti o našem původním i současném rozumění světu – a zpracování dané slovní zásoby ve slovnících může svědčit o tom, jak se naši předkové, laikové i první obrozenští odborníci, pokoušeli popsat a rozlišit v jemných významových rozdílech slov složitost procesů a aspektů, které souvisí s naším tělesným a duševním životem.

Když o *citě* pojednává Jungmannův slovník, hned v úvodu hesla se uvádí etymologická poznámka „pro čit ex čiji“ – a dále čteme synonyma *čich*, *mysl* (sic!) a německý a latinský ekvivalent *sensus*, *Sinn*. V celém hesle se jakoby implicitně řeší (terminologický) významový rozdíl mezi *citem* a *citím*, respektive mezi dvěma (tehdy) hlavními významy substantiva *cit*. Podle dokladu z Markovy Logiky *čítí nabýváme jedno čidly, kteráž dle dojemů vnějším předmětem způsobených názory nám poskytují; cit jest dojem, jenž se toliko k mému podmětu vztahuje a můj stav osvědčuje*. Doklad z Časopisu českého muzea je pregnantní: *cit jest vnitřního cos, čítí zevnitřního*. Jiný aspekt se zohledňuje v několika dokladech z Komenského: ten evidentně rozlišuje jednak *cit* ve smyslu „citedlnosti“, citlivosti k (smyslovým, tělesným i emočním) podnětům, jednak *city* „vnitřní“, které souvisí s racionalitou: *Aby čítiti se čítí, vnitřní smyslové (citové) dáni jsou tři: smysl obecný (pozor), soud, paměť...*

V tomto významu se *cit* evidentně neujal, uvedený doklad nepřejímá ani Kottův slovník, ten však uvádí řadu kolokací, z nichž plyne významová rozprostraněnost *citě*: *s citem zpívati; v jeho slovích jeví se hluboký cit; city vzbuditi u někoho; citem nějakým zahořeti; cit míti pro něco. Bez citu. Cit tělesný n. smysl-*

ný, duchovní, probuzený, neomylný, neuprositelný. Příjemný, nepřijemný. Cit rozjaření, náboženský, mravný, přirozený, radostný, bolestný, libosti, nelibosti, útrpnosti, krásy či pro krásu, lásky, vděčnosti.

Je patrné, že se tu mísí *cit* ve významu smyslového a tělesného vnímání, počítku (*cit tělesný n. smyslův*), dále *cit* jako emoce, cítění, soucítění (*citem zahořeti; cit radostný, bolestný; cit útrpnosti*), silného prožitku (*v jeho slovích jeví se hluboký cit; s citem zpívati*), a také vnitřně podmíněný a subjektivně prožitelný smysl pro nadosobní hodnoty (*cit náboženský, mravní; cit pro krásu; cit míti pro něco*). Tyto aspekty nelze vždy přesně odlišit, mezi uvedenými významy nelze vést jednoznačnou hranici: není totiž jednotlivých významů, jedno se přelévá v druhé. Co je však všem významovým polohám slova *cit* společné, je zřejmě subjektivita, vlastní prožitek – tělesný, a hlavně duševní, z nitra osobnosti vyrůstající a emočně poznamenaný (kladný anebo i záporný) vztah k předmětu.

V současné češtině už slovo *cit* význam tělesného či smyslového vjemu pomalu ztrácí, nalezneme ho však ještě např. ve spojení typu *nemít cit v ruce* (a ovšem frazém *nečítit ruce / nohy*) nebo ve složenině *barvocit*. V obecnějším významu smyslového vnímání se ještě za Jungmanna používalo také substantivum *čich* (srov. *tělesné čichy; pět čichův*), jehož významový dosah dnes nepřekračuje oblast vnímání olfaktorického.

Z původně tří konkurentů se v uvedené funkci zabydlel jednoznačně pouze *mysl*. *Smysl* – jehož sémantika se však i v dnešní češtině rozbíhá do několika významových center.

Právě v této souvislosti se nabízí otázka: proč *mysl* v češtině (a v mnoha dalších indoevropských jazycích, *the sense, le sens, der Sinn*, srov. v této souvislosti Eisner, 1992a, s. 280) znamená jak „schopnost počítku (vázanou na určitý orgán) – zrak, sluch apod.“, tak „významový obsah“, a dokonce i „konečný cíl či důvod existence“ či „vnitřní poukaz k celku“?

Podobně jako např. i v latině zde kontury významů splývají, jeden význam se často přelévá v jiný (protože i „věcné“ je nsnadné, a snad i nemožné některé aspekty skutečnosti jasně odlišit a přiřadit tam či onam): *sensus* může znamenat „počítek“, „čítí“, „vjem“, „vnímání“, „cit“, „význam“, „smýšlení“, „mínění“, „náhled“, „rozvahu“, „zdravý rozum lidský“, „myšlenku“, a dokonce též „větu“, „periodu“ aj. Souvislost vidíme i ve výrazu *sententia* – „mínění“, „myšlení“, „názor“, „úsudek“, „rada“, „mysl“, „věta“, „výrok“, „citát“, „průpověď“ – a *sentio, sentire, sensi, sensum*: „smysly vnímat“, „pozorovat“, „cítit, pociťovat“ (i např. hlad), „smýšlet nějak“, „mínit, soudit, mít za to“. Odtud též lingvistický

termín *verbum sentiendi* – sloveso smyslového vnímání (vázané ovšem významem pouze na smysly „tělesné“); také adjektivum *sensualis* se vztahuje pouze k oblasti smyslových vjemů, počitků, srov. též *sensualia* – „věci vnímatelné smysly“ (srov. zejména kontext filosofie); *sensibilis* pak znamená jak „citelný“ a „citlivý“ (srov. odtud i v češtině *senzibilní, senzibil, senzitivní*), tak i „smyslový“. (Připomeňme zde také adjektivum *myslný*, dříve běžně užívané ve významu dnešního *smyslový (myslné vnímání)*, dnes se vztahující výhradně k významu „eroticky založený, libující si v erotice“ (s. *rozkoš*; s. *žena*), srov. SSČ.)

V češtině je třeba vzít v úvahu přibližně následující významové okruhy – je však otázkou, zda v tom pořadí, které zvolily naše současné výkladové slovníky:

SSJČ uvádí jako první význam „**myšlenkový obsah, význam**“ *mysl slova, věty, textu, přenesený smysl; v užším / širším smyslu slova; to má hlubší smysl*. Sem by zřejmě patřil nejspíše i termín *mysl* z kontextu jazykovědné sémantiky – a stylistiky (srov. Hausenblas, 1996), ačkoli podle povahy daného pojetí textu, stylu apod. se zde více či méně uplatňují zcela určitě i konotace spjaté i s dalším, níže uvedeným sémantickým celkem; ještě silnější je to pak ve „smyslu“ filosofickém a psychologickém (srov. např. Franklovu logoterapii, kde je právě smysl pojmem klíčovým: srov. už názvy knih *Vůle ke smyslu, Člověk hledá smysl* apod., srov. Frankl, 1994a, b). Zde už jde tedy jasně o příklad významového centra dalšího – tj. **konечný cíl, důvod jednání n. existence něčeho**, význam, důležitost (s. *života; dějin*, něco *má nebo nemá s.* – např. *prázdná virtuozita nemá s.*). (Filosof by tu však jistě exponoval přinejmenším moment vnitřního poukazu dané věci k celku či horizontu světa, aspekt porozumění věci v širším kontextu apod.)

Dále slovník uvádí *mysl* (zprav. *pro co*) jako „**pochopení, porozumění, cit**“ (s. *pro povinnost, spravedlnost, pro kolektiv, pro poezii, pro humor, pro orientaci; nemít pro nic smysl*), což je do značné míry spojeno se smyslem jakožto překvapivě až v tomto pořadí uvedeným významem „schopnosti a orgánu, kterými člověk vnímá vnější svět“: *pět smyslů: zrak, sluch, čich, chuť, hmat; vnímání smysly; mámení, předud smyslů; mít všech pět (myslů) pohromadě; šestý smysl (jako intuice, příp. schopnost „nadsmyslového“ či „mimosmyslového“ poznání) – mít šestý smysl; vytušit něco šestým smyslem*. Připomeňme, že ještě u Jungmanna se paralelně s pěti *smysly* uvádělo pět *čichův* – a pět *citů* (viz dále).

V plurálu pak *smysly* (řidč. i *mysl*) znamenají též souhrnně „**schopnost vnímat, (jasné) vědomí, rozum**“: *nebýt při smyslech; smysly ho opustily; zůstat při smyslech; mlloba počala jí zastírat smysl; prchat, vyvádět jako smyslů zbavený; jednat v pomnutých smyslů; pomátly se mu smysly*. Řidce se plurálu *smysly* užívá též ve významu „**pudy, zvl. erotické, pohlavní citění, smyslnost**“ (srov. výše o adjektivu *myslný*).

Jako by čeština i jiné jazyky chtěly projevit, píše P. Eisner (1992a, s. 280), že „*beze smyslů* nemůže být ani žádného smyslu ve významu širším a úhrnném“. To je zřejmě součástí jazykového obrazu světa, vycházejícího z naivní, nerozlišující představy o jednotném fungování lidského „vnitřku“, kterým se – prostřednictvím dispozic své tělesnosti – člověk vztahuje ke světu: poznává ho a vymezuje se vůči němu, hledá jeho smysl. Aby to bylo možné, musí *mít všech pět (myslů) pohromadě*, nesmí se chovat *jako smyslů zbavený*, musí *být při smyslech* – a musí *mít smysl pro hledání smyslu*.

3.1.6 Kvalita smyslů a smyslových vjemů

Mluví-li se o smyslovém vnímání a smyslech obecně, charakterizují se – dle Hallerova slovníku – těmito přívlastky: *jemné, zjemnělé, citlivé, vnímavé, rychle a pohotově vnímající, zachycující každý podnět, čilé, živé, pozorné, stále ve střehu n. v postřehu, napjaté, zbystřené, bystré* (doplnit můžeme ještě *ostré*), *pronikavé, nemylné*. Opakem jsou pak *smysly slabé, chabé, malé, pomalé, nevnímavé, otupělé, otupělé, tupé, zhrubělé, hrubé*.

Výrazné jsou v této souvislosti opozice **jemný – hrubý** (tj. a) „schopný či neschopný smysly rozlišovat detaily“ – a též b) „schopný vnímat více či méně intenzivně“, **rychlý / čilý / živý – pomalý** (co se týče vzrušivosti, rychlosti reakcí a intenzity vnímání), **ostrý – tupý / otupený / mdlý** (znovu jde o intenzitu vjemů – a schopnost registrovat je v jejich rozrůzněnosti). Přitom se s jednotlivými smysly pojí vždy jen některé z uvedených výrazů (zrak a sluch mohou být *bystré, ostré, pronikavé*. Adjektiva *ostrý* a *pronikavý* se přitom mohou vztahovat nejen k aktivitě smyslů (*ostrý zrak*), ale i ke kvalitě smyslových podnětů: a to vizuálních (*ostré světlo*), zvukových (*ostrý hvizd*), chuťových (*ostré jídlo*) a čichových (*ostrý zápach*), *ostrý* ovšem také s podnětem hmatovým (*ostrý kartáč*).

V SSJČ je adjektivum **ostrý** uvedeno mimo jiné ve významu „mající nerovný, na hmat nepřijemný povrch, drsný, hrubý“ (op. „hladký, jemný, měkký“) – *tkanina ostrá na omak; ostrý kartáč*, jedním z dalších významových okruhů je charakterizován „mající velkou míru jistě vlastnosti a tím silně,

dráždivě až nepříjemně působící na smyslové orgány n. na okolí“ (op. jemný): *ostrá chuť; ostrá omáčka; ostrá kořalka; ostrá vůně; ostrý hospodský pach; ostrý zvuk píšťaly; ostrý hvizd; ostrý smích; ostré světlo blesku, reflektoru; ostrá žluť* – a také, v souvislosti se zrakem i přeneseně, „jevící se velmi přesně, určitě, výrazný, jasný, zřetelný“ – o. bod; *ostré rysy obličeje; ostrý obraz; ostrý kontrast*. Ostré, jak už bylo řečeno, však bývají nejen věci (z hlediska smyslových podnětů, které vyvolávají), nýbrž také smysly samy. Srov. v SSJČ „(o smyslech n. duševních schopnostech) jemně a rychle rozeznávající, bystrý, pronikavý (op. tupý)“: *ostrý zrak, sluch, čich; ostrý duch*. Stejně jako u výrazů *cit* a *cítit* se i zde přelévá význam z oblasti smyslů do sféry tělesného citění vůbec (*ostrá bolest*) a také k emocím a chování (*ostrá hádka; ostrá slova; být na někoho ostrý; ostrá ženská; ostří hoši*), a ještě dále, např. k intelektuálním schopnostem (*vidět ostře detaily; ostrý intelekt; ostroutip*). Ve fyziologii se hovoří o *ostrosti zraku, čichu, hmatu, sluchu, chuti* jako o schopnosti rozlišovat různé, ale velmi blízké podněty (SSJČ).

Se smysly se pojí i adjektivum **bystrý** – sémanticky (i z hlediska etymologie) spjaté s rychlostí a čilostí, živostí, bdělostí (vycházející stejně jako *být* a *budit* z ide. **bheudh-*, viz výše, srov. Rejzek, 2001). Kdysi neslo i význam „ostrý“ – *b. dýka*, v jiných slovanských jazycích je spjato s *rychlostí* (srov. např. i naše kniž. *bystřina*, zeměp. jm. *Bystřice*). Pokud charakterizuje smysly, znamená „rychle a dobře vnímající“ (*bystrý zrak / sluch / smysly*), v souvislosti s duševní činností pak „pohotově a snadno chápající n. usuzující, projevující nadání a čilost, též dobrý postřeh, chápavost“ (*bystrý žák / rozum / hlava / úsudek; mít bystrého ducha*). Znovu se tu tedy kvalita smyslů prolíná s kvalitou intelektu (dodejme např. ještě, že *bystrozrak* neznamena jen „schopnost dobře vidět“ – kvalitu zraku, ale i „duševní bystrost, prozíravost, předvídavost, obezřelost, důmysl“. (Tak jako *dobře vidět* znamená i „dobře vědět“.)

Podobné je to i v případě adjektiva *pronikavý*, v základním významu „snadno, prudce někam vnikající“ (*pronikavý vítr / mráz / vlhkost*), v dalších významech pak „silně působící na smysly, ostrý, prudký, intenzivní“ (*pronikavý zápach / zvuk zvonku; pronikavá bolest*) a (o pohledu, očích) „pátravě, upřeně pozorující“ (*pronikavý pohled / zrak; bystré, pronikavé oči*). I toto adjektivum ve svém významu přerůstá z oblasti smyslů do sféry charakteristik intelektuálních: „pohotově, hluboce chápající, usuzující, vnímající, bystrý“: *mít pronikavý postřeh / úsudek / duch*.

Vidíme tedy znovu: *bystrý, ostrý, ostrážitý, čilý, pronikavý*... **Aktivita smyslů v českém obrazu světa souvisí především s bděním a probuzením a dále**

pak s **pozorností, s napětím a rychlostí**. Patrná je zde také sémantická provázanost obrazu smyslů s citěním v poloze emocí a také s intelektuálními aktivitami (a schopnostmi) – i s tím, jak se toto všechno ukazuje a projevuje v lidském chování.

Zastavme se ještě u slov *pozor, pozorný, pozornost*. Svou etymologií odkazují ke zraku (*po-zor*), dnešní základní význam SSJČ charakterizuje jako „napjaté soustředění smyslů nebo rozumu na nějakou věc, kterou vnímáme nebo které si všímáme“ (časté je užití ve spojení *dávat pozor*). Jde tu o vědomé, uvědomělé uvedení „smyslů nebo rozumu“ (sic!) v aktivitu, o jejich zaměřenost na (očekávané) podněty. V naší souvislosti je zajímavý terminologický význam v citátu z Komenského, uvedeném v Jungmannově slovníku: *Pod těmenem mysl obecný (pozor, sensus communis), ježto věci spatřených, slyšaných i kořtovaných podobizny ujímá*. – Hle, starými filosofy zmiňovaný *sensus communis* – pro nějž dnes v češtině pojem ani slovo zřejmě nemáme, a v českém obrazu světa s ním tedy nepočítáme (*šestý mysl* je něco jiného, spíše intuice, tušení, „nadpřirozená schopnost“).

S bděním etymologicky souvisí také adjektivum *bedlivý*: Rovněž to spoluutváří sémantické pole, v němž se propojuje aktivita smyslů (nebo: „smyslu obecného“), záměrné sledování, příp. i dohled (*do-hled*), dozor (*do-zor*), ochrana před nebezpečím: srov. např. *dávat pozor (na něco, ale též na někoho, ve smyslu dohledu), bedlivě sledovat, bdít (nad někým), být bdělý a ostrážitý*.

Kvalita lidských smyslů bývá někdy připodobňována ke kvalitě smyslů některých zvířat nebo ptáků: existují totiž tvorové, kteří v našem obrazu světa reprezentují „bystrozrakost“ a schopnost maximálně „zaostřit“ zrak (orel, rys – srov. fraz. *orlí zrak; mít oči jako rys* nebo české zoologické pojmenování *rys ostrovid*), srov. též známou postavu Bystrozrakého z české pohádky Dlouhý, Široký a Bystrozraký (a též její cimrmanovskou parodii s variantou „Krátkozraký“). Hallerův slovník uvádí v hesle „vidět dobře“ přirovnání *jako rys, ostržít, jestřáb, krahujec, orel, orlice, sokol, sup* a varianty *mít orlí, jestřábí, ostržít, sokolí, rysí zrak*. Kromě těchto dravců jsou tu uvedena též přirovnání *vidět jako četník / jako Argus*. Tento stooký pastýř, který vynikal bdělostí (stejně tak jako by měl i správný četník, resp. policista), však zjevně reprezentuje spíše než ostrost zraku těsně související schopnost postřehu (srov. *hledět – hlídat, dávat po-zor*), tzn. souhry a citlivosti zraku i sluchu, a možná nejen to.

Dobrý sluch, a zejména postřeh v souvislosti se zvukovými vjemy je spjat se zajícem: *mít zaječ uši, slyšet jako zajíc*. (Haller v této souvislosti jme-

nuje kromě zajíce ještě rysa – a také četníka.) Jinak se kvalita sluchu vyjadřuje podobnými charakteristikami jako kvalita zraku: sluch může být *bystrý* nebo řidčeji i *ostrý*, na rozdíl od očí můžeme mít uši *tenké* nebo *jemné*. (Zvláštní kategorii by pak tvořilo hodnocení kvality hudebního sluchu.)

Hlavním zvířecím reprezentantem dobře vyvinutého čichu (využívajícího k hledání, pátrání, slídění) je pes (srov. expresivní vyjádření o lidské „slídící“ – nikoli ovšem „čichové“ aktivitě *čmuchar / čmuchar, věřit, slídit / slídít*). Je zajímavé, že ve svém primárním významu není „dobrý čich“ (tedy jako schopnost jemně rozlišovat vůně a pachy) v českém obrazu světa nijak výrazněji konceptualizován. Spojení *mít čich* (resp. *čuch*), *dobrý čich* se vztahuje k intuici, k tzv. šestému smyslu (srov. jasněji např. ve spojení *čich / čuch na lidi*) – viz též zde 3.2.3-7).

Vysoká či naopak nízká kvalita hmatu ani chuti jakožto smyslů není v českém jazykovém obrazu světa konceptualizována snad vůbec: s obraty *mít dobrý hmat* ani *mít dobrou chuť* ve smyslu schopnosti jemného rozlišování podnětů se v našem jazyce jakoby nepočítá. *Dobrou chuť* může mít v češtině leda jídlo, nikoli však talentovaný degustátor.

3.1.7 Smysly a smyslové defekty

Zastavme se ještě u české konceptualizace nedostatečného fungování smyslů. Půjde nám nyní o jazykový obraz „odvrácené strany smyslů“ – tedy smyslových defektů a všeho, co se jich dotýká. Významnost a důležitost věcí (jejich běžně neuvědomované, „samozřejmé“ aspekty) totiž často vystoupí do popředí, uvědomíme-li si jejich možnou absenci. Ukažuje to i jazyk.

Smyslové vnímání je zprostředkováváno jistými receptivními orgány – a mělo by být zaručeno jejich standardním fungováním. V češtině existuje čtveřice významově paralelních adjektiv, označujících (většinou trvalé) lidské „smyslově-tělesné“ defekty a handicapy – takové, které člověka zásadně omezují v jeho vztahu ke světu: *slepý – hluchý – němý – chromý*. Ačkoli existují lidé, kteří např. nejsou schopni rozlišovat čichové vjemy, příp. mají i jiné různě závažné problémy, dávné jazykové společenství zřejmě žádné další defekty nepovažovalo za natolik zásadní, aby pro ně vytvořilo zvláštní slova, odpovídající výše uvedeným.

Stručně se zmíníme o posledně jmenovaném adjektivu **chromý**, označujícím člověka, který nemůže chodit nebo vládnout některou z končetin, částí těla nebo tělem vůbec (*chromý na levou nohu, ruku, na pravou část těla*).

Souvisejí etymologicky se slovy *pochroumat* a *ochrnout*. V jazykovém obrazu světa není „chromost“ příliš exponována, alespoň ve srovnání s dalšími třemi adjektivy. Mohli bychom dokonce říci, že se k této trojici *chromý* spíše jen volně připojuje – snad proto, že daný defekt nemá na orientaci člověka ve světě tak podstatný vliv jako ty ostatní, smyslové (a je jiného charakteru – jde tu o něco jiného než je nefunkční čidlo).²

Neschopnost nebo omezenou schopnost pohybu dnes již ke smyslovým defektům nepočítáme – naši předkové však zřejmě věci vždy tak vyhraněně neviděli – srov. např. Gebauerův doklad z Chelčického: *diábel muož čichy člověku odjíti, aby sluchu ani řeči ani očí ani rukou ani jiných úduov nepožival*; o možnosti kategorizovat tak, že bude volně připojena ke smyslům i schopnost vládnout tělem, snad svědčí i sama čtveřice výše uvedených „paralelních“ adjektiv. Vyplyvá z toho i fakt, že ke „smyslovým“ defektům můžeme mutatis mutandis počítat i němotu: náš jazykový obraz světa to totiž činí víceméně dodnes.

Za závažné vady spojené s absencí schopností, které mají pro lidský život zásadní důležitost (neboť život je vždy životem mezi lidmi a v komunikaci s nimi), považovali naši předkové evidentně ty související se **zrakem, sluchem a řečí**.

Slepý člověk nevidí (*vidět* znamená podle slovníků primárně „mít schopnost vidět, nebýt slepý“, srov. SSJČ). To, že zrak je i v jazyce spatřován v mnoha ohledech jako smysl nejzásadnější, je dobře známo (chráníme si něco *jako oko v hlavě*) – a je tedy jasné, že jeho absence je reflektována jako vážný nedostatek (viz zde 3.2.1).

Srov. v tomto kontextu přenesené významy slepoty: je to mimo jiné význam „defektu, nenaplnování obvyklých a očekávaných vlastností předmětu“: *slepá kolej, ulice; slepé náboje; slepý pasažér; slepé zrcadlo* – zde „slepost“ poukazuje i k vizuální kvalitě, nefunkčnosti. K dalším významům patří „přechodně zbavený schopnosti vidět, oslepený“ – *slepý pláčem, prachem* a pak významy „netečnosti, nevěšmavosti, nechoty reagovat“ (*byl slepý k nedostatkům; chodí jako slepý*). Zásadním okruhem je pak to, co je spjato s neuvědomělostí a jednáním, které není řízeno rozvahou (a vlastním úmys-

² V obrazu světa má tělesný handicap a handicapovaný člověk jistě také místo, které by bylo třeba probádat: je však zjevné, že nám naši předkové v jazyce nezanechali příliš pozitivně ukotvené stereotypy handicapu. Kromě toho, co uvádíme níže o reflexi smyslových defektů, srov. též pejorativní výraz *mrzák*, etymologicky spjaté se slovesem *mrzet*. Jak uvádí Rejzek (2001), *mrzák* byl „odporný, ošklivý člověk“ (srov. též *mrzký*).

lem), bez předvídání důsledků: jde o jednání podléhající vlivu zvnějška (*sleпá poslušnost; sleпá víra*), nebo vlivu vlastních „oslepujících“ emocí, smyslů, chtění (*sleпá vášeň; sleпá пýcha; sleпá láska; člověk lakomstvím sleпý*).

Frazeologismy ukazují jako podstatné rysy slepoty rovněž „nerozumění, velmi malé povědomí o něčem, bez elementární zkušenosti“ – *mluví jako sleпý o barvách; rozumí tomu co sleпý cestě*. V obrazu slepoty je dále reflektována neschopnost orientace: *Když sleпý sleпého vodí, oba v jámu upadnou* (srov. též význam náhodnosti, necílenosti, libovolnosti cíle v případech jako *sleпá střela, vybral* či *podepsal něco nasleпо; střelil nasleпо* ve významu „odpověděl bez přemýšlení nebo bez přesné znalosti věci“ – např. u zkoušky), a konečně náhodnost v (nepředpokládaně úspěšné) realizaci nějaké akce: *sleпé kuře našlo zrno; přišel k tomu jako sleпý k houslím; někdy i sleпý podkovu nalezne*. Adjektivum *sleпý* se vyskytuje v příslovích často se slovy označujícími podobné defekty: *mezi sleпými jednooký králem; šilhavý sleпého kárá; lépe jest šilhavým býti nežli sleпým* (uvádí J. Jungmann).

Hluchota a němota souvisí mnohem závažněji než slepota s řečí a lidskými komunikačními kompetencemi. To se ukazuje velmi podstatně právě v jazykovém obrazu těchto smyslových postižení.

Pokud sledujeme reflexi vidění a slyšení v jazyce, je nápadné, že zrak má pozici nesrovnatelně významnější (srov. např. i mnohonásobně větší rozsah hesel vztahujících se ke zraku oproti těm „sluchovým“ v Hallerově slovníku). Proto poněkud překvapuje, že v případě srovnání slepoty s hluchotou (a v jazykovém obrazu světa s ní úzce spjatou němotou) je situace jiná.

Ze srovnání rozsahu hesel *sleпý* a *hluchý* ve slovnících, z množství zachycených přenesených významů, frazeologie apod. je patrné, že adjektivum *hluchý* svého konkurenta někde i převyšuje (nezaregistrovali jsme např. – kromě přirovnání *sleпý jako patrona; sleпý jako krtek*, užívaného o člověku nedobře vidícím – dokonce spíše než o zcela nevidomém – žádná další přirovnání vztahující se k slepotě, zatímco ve vztahu k hluchotě se jich vyskytuje v češtině hned několik (viz dále); i přenesených významů je v souvislosti s hluchotou více a jsou mnohotvárnější.

Hluchý znamená primárně „neschopný slyšet“ – ale nejen to. Vždyť podstatnou součástí významu jsou vždy i konotace, které ve svém komplexu utvářejí obraz „věci“ ve vědomí a prožívání určitého kulturního společenství – její stereotyp.

Je zajímavé, že v jazykové reflexi hluchoty je v češtině exponován prvek „neživosti“, velmi časté je připodobnění neslyšícího člověka ke kusu dřeva

(*hluchý jako peň, pařez, špalek, poleno*). Motivujícím faktorem je zřejmě fakt, že reprezentant neživé věci (pařez nebo poleno) nereaguje na podněty okolí, neboť v běžném provozu lidského světa – světa řečové komunikace – mají nejzávažnější podněty převážně zvukový – mluvený – charakter.

Kdo neslyší, ten nereaguje, nerozumí a tváří se nechápavě (příp. navíc ani nedokáže mluvit) – proto **jazyk interpretuje hluchotu v těsné souvislosti s hloupostí**, „tupostí“ (viz *hluchá kosa* ve smyslu „tupá“, srov. Kazmír, 2001), intelektuální nedostatečností. Neříká se totiž jen *hluchý jako pařez, peň, poleno* – ale i *hloupý / tupý / blbý jako pařez / poleno*. Dalšími konotacemi spjatými s pařezem jsou těžkopádnost, lenost, pasivita, lhostejnost: *sedět / stát (někde) jako pařez*, u „polena“ je pak s nechápavostí spjata též nešikovnost, neschopnost se něčemu naučit. (Nutno dodat, že uvedená přirovnání provází i spoluvýznam popuzení a netrpělivosti ze strany toho, kdo je v souvislosti s „hluchým“ a/nebo „hloupým“ či „neschopným“ člověkem použije.) *Pařez* figuruje dále v přirovnání *spát jako pařez* s významem „velmi tvrdě“ (srov. rovněž „neživost“ – nereagování, otupenost smyslů, viz 3.1.4). S pařezem je spjata také negativní charakteristika, kterou SSJČ dokládá expresivními užitími typu *venkovský pařez a neotesanec* nebo *s tím pařezem nic nehne*.

Zbytečnost, marnost určité aktivity ve vztahu k hluchému člověku charakterizují frazémy *s hluchým se smlouvati – hluchému lháti – hluchého kárati*, též *hluchému zpívati, a za dne svíčku páliati* – připojeno je dále ještě *lysému hřebeň a sleпému zrcadlo podávati* (Čelakovský, 1949).

Hluchému darmo slova, uvádí Jungmann. (A zní to podobně jako *házet perly sviním*.)

Také starší expresivní synonyma pro hluchého nebo nahluclého *tvrdý a natvrdlý* mluví za mnohé (srov. u Hallera: *tvrdý sluch; je hodně natvrdlá, musí se na ni křičet; být tvrdý na uši*): neboť *natvrdlost* je dnes v českém obrazu světa spjata zejména s hloupostí a nechápavostí.

Co se týče spjatosti hluchoty s hloupostí v českém (zřejmě ovšem nikoli jen českém) obrazu světa, potvrzuje ji rovněž etymologie: např. ve slovinštině prý znamenalo *glup* „hloupý“ i „hluchý“, do souvislosti může být uvedeno též něm. *dumm* „hloupý“ a angl. *dumb* „němý“, hovorově v americké angličtině může znamenat též „hloupý, zbedněný, idiotský“. Proběhl tu zřejmě významový posun „nedoslýchavý“ – „nechápavý“ – „hloupý“ (srov. Rejzek, 2001). Podle Holuba a Kopečného vzniklo slovo *hluchý* (a podobně znějící ekvivalenty v ostatních slovanských jazycích) z ide. základu **glous-* (stř. *glus*); souvisí to i s lit. *glusnus* – pozorný, tedy

vlastně „kdo pozorně naslouchá, protože špatně slyší“, vysvětluje slovník – a připomíná, že zmíněné *glous je znělá nepalatal. varianta k ide. *kleus-, tj. *slyšet*: další obměnou (asi prý jako expresivní dubleta k *hluchý*) vzniklo *hloupý* – „kdo jakoby usilovně naslouchá, ale nechápe“. Dávné kořeny *gluchъ* a *glupъ* jsou tedy, jak se zdá, dvěma stranami jedné mince: charakterizují člověka, který „napjatě poslouchá, a buď neslyší, nebo nerozumí“ (srov. Holub – Kopečný, 1952).

Viděli jsme, že s hluchotou je v jazykových vyjádřeních pevně spjata reflexe nemožnosti, velké obtížnosti, a někdy přímo zbytečnosti komunikace s tím, kdo neslyší (a to i v přeneseném smyslu: *jako když mluvíš s hluchým; kázat hluchým uším / stěnám*). Složitá domluva s hluchým či nahlučlým bývá např. v pohádkách často karikována a brána jako základ komické situace, podobně jako rozhovory bláznů (jádreem těchto situací bývá mylná interpretace řečeného, záměny podobně znějících slov, nonsensové spojování vzájemně disparátního: srov. též lidové nonsensy typu *Němý hluchému pošeptal, aby beznohý utíkal* (Čelakovský 1949).

V přeneseném významu bývá hluchota spojena s několika okruhy designátů. Jde tu o sféru přírody, kde *hluchý* znamená – často také v terminologickém či poloterminologickém užití – tolik co „neplnohodnotný, nepravý, neplodný, jalový“, a to jednak v souvislosti s nerosty – *hluchá žíla; hluchá hornina*, srov. i *hlušina* – jalová hornina, jednak s rostlinami – *hluchý květ* je květ bez tyčinek a pestíků, srov. též *hluché obilí; hluchý plod; hluchý ořech*. Prázdnota, jalovost a marnost jsou zásadními komponenty významu i v knižních spojeních s abstrakty: *hluchá forma; hluchá dráha vývoje*; příp. i *hluché řeči* nebo *vznít na hlucho*.

Ve vztahu k člověku nese adjektivum *hluchý* kromě přímého významu neslyšení také význam nebrání něčeho na vědomí, nereagování, lhostejnosti, ignorance, někdy i tvrdohlavosti (*je slepý a hluchý, hluchý k radám / prosbám o pomoc; hluché srdce*), srov. též *mluvit k hluchým stěnám*. Konečně může *hluchý* znamenat také „málo slyšitelný, tlumený“ (*hluché bouchnutí dveřmi; hluchý třesk; hluchý hlas*), „tichý“ (*hluchá noc; hluché ticho*), u Jungmanna též charakteristiku místa „ohne Resonanz“, tj. „kde se hlas nemůže rozléhati“ (*hluchý pokoj*). Jungmann uvádí navíc ještě význam „nesubtilný“ s příkladem *hluchého sedláka* (vzpomeňme zde na souvislost hluchoty s hloupostí a tupostí, „pařezovitostí“) a navíc spojení *hluchý tetřev* (*hluchan*) – dnes tetřev hlušec; to dříve figurovalo i v přirovnání *hluchý jako tetřev*; dnes zní překvapivě i v jiných starších slovnících doložené přirovnání *hluchý jako pěníce*.

S hluchotou je v jazyce úzce spjata **němota**. Potvrzuje to už samo kompozitum *hluchoněmý* (dnes dehonestující, ale k nelibosti Neslyšících stále užívané) i četné slovníkové doklady. Zejména ve starších slovnících se adjektivum *hluchý* dokládá nejčastěji kolokacemi typu *hluch i něm břeše; slietování nad těmi hluchými i němými* apod. (Ostatně i SSJČ uvádí jako první kolokaci u hesla *němý*: I. „neschopný mluvit“: *hluchý a němý pacient*.)

Neschopnost mluvit (která často bývá, ovšem nemusí být spjata vždy s defektem sluchovým) je pro člověka – a pro jeho okolí – problémem zcela zásadním. Řeč konstituuje člověka jakožto člověka – a to si „uvědomuje“ i jazyk, respektive jazykové společenství, které ho po staletí budovalo.

Schopnost produkovat řeč a na druhé straně ovšem i schopnost ji vnímat, porozumět jí a domluvit se v běžném životě se svými bližními (zřetel k životní praxi je v jazykovém obrazu světa určujícím činitelem) se běžně chápe jako další „smysl“, smysl sui generis. To lze doložit zejména na těch dokladech ze staré češtiny, z nichž je patrné, že mezi lidské „čichy“ – smysly byla schopnost řeči často běžně zahrnována: *Đábel muož čichy člověku odjíti, aby sluchu ani řeči ani oči ani rukou ani jiných údov nepožival*, cituje Gebauer (1903/1970) Chelčického – a týž je zde připomenut ještě výmluvnějším dokladem o hluchoněmém, jemuž *ďábel odjal dva čichy*.

Dodnes tak **řeč vlastně chápeme: jako smysl** – v jistém ohledu **paralelní se zrakem a sluchem** (tedy smysl „vyšší“, kognitivní), a jako **smysl-dar**: v Hallerově slovníku se uvádějí u příslušných hesel spojení *dar vidění-dar slyšení-dar řeči*... Vzpomeňme si tu ostatně na známou Hrubínovu básničku s názvem *Maminčin dar*:

*Když narodí se maličký,
dar vidění má pod víčky,
dar slyšení má v něžném oušku,
dar doteku má v prstíčkách,
dar chuti pozná v pruním doušku,
dar vůně v jarních kytíčkách.*

*Maminko, ty k těm darům vkrátku
dar řeči přidáš nemluvnátku.³*

³ Hrubín, F., Maminčin dar. In Špalíček veršů a pohádek. Praha, 1960/1978, s. 11.

3.2 Smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor

Jak již bylo uvedeno v oddíle 2.5, v kognitivní lingvistice se jazyková metafora chápe jako zvnějšnění metafory konceptuální, jako její jazyková realizace. Jestliže chceme popsat alespoň fragment tohoto fenoménu v konkrétním jazyce (v našem případě v češtině), můžeme postupovat přinejmenším dvěma směry: vyjít od jazykových metafor vybrané cílové oblasti a zjišťovat jejich oblasti zdrojové, nebo vyjít od vybrané zdrojové oblasti a postupovat k oblastem cílovým. Příkladem prvního postupu jsou např. jazyková vyjádření, která spoluvytvářejí pojem **HNĚV** nebo pojmy jiných emocí. Pro tento oddíl jsme zvolili postup druhý: zaměříme se na **zdrojové oblasti jednotlivých lidských smyslů** a budeme sledovat, **do kterých cílových oblastí** vyjádření motivovaná lidskými smysly v češtině **směřují**. Omezíme se převážně na jevy nefyzické. I když se rámcově o teorii konceptuální metafory opíráme, zpracování jednotlivých smyslů není (a nemůže být) homogenní.

Smyslové vnímání umožňuje bezprostřední fyzickou zkušenost člověka s reálným světem, je základem, od kterého se rozumění světu zprostředkovat odvíjí; současně se ale smyslové poznání právem považuje v mnohém za nedostatečné. Jednotlivé smysly a vjemy, které jimi získáváme, jsou obecně **vzájemně nepřevoditelné**, avšak jejich jazykové obrazy se v současné češtině různě prolínají. Vztah mezi smysly a rozumem, tělesným a netělesným, tělem a duchem patří v celé historii lidského poznání k základním otázkám a filosofové ji vždy znovu formulují. Současná filosofie na straně jedné a teorie konceptuální metafory na straně druhé ukázaly (viz zde zejména 2.3 a 3.1), že tělesná zkušenost člověka je hluboko uloženým základem myšlení o jevech netělesných, jinými slovy, naše myšlení je zakotveno ve zkušenostech, které získáváme svými smysly (přesněji: svými smyslovými orgány). Právě jazyková vyjádření dokládají, že zdrojovými oblastmi konceptuálních metafor jsou mimořádně často jevy bezprostředně vnímatelné; řadu jevů nefyzických, tj. mentálních a společenských, konceptualizujeme právě prostřednictvím výrazů smyslových. Nejde o vztahy náhodné, ale o relativně systematické korelace. Zdrojem poznatků o konceptualizaci nefyzických jevů pomocí výrazů motivovaných lidskými smysly jsou vztahy mezi základními a širšími (přenesenými) významy běžně užívaných slov, vztahy mezi opozity, spojitelnost slov, jejich utvářenost a v neposlední řadě etymologie. Jazykové doklady nacházíme především v uzuálních i aktuálních metaforách, velmi často ve frazeologii.

O sepětí smyslové zkušenosti obecně s mentálními a společenskými procesy svědčí i další významy slova *mysl*, jak je uvádějí i výkladové slovníky, viz zde 3.1.5. Zdrojovými oblastmi jazykových vyjádření je zde především pět tradičních smyslů: zrak, sluch, hmat, čich, chuť, které jsou „jako smysly“ v obecném povědomí českých mluvčích; v psychologii se ke smyslům řadí i smysl pro čas a prostor, v biologických vědách i smysl pro rovnováhu. Jinak je tomu v některých východních kulturách. Jak uvádí Z. Švarcová (1999), v japonské kulturní tradici je repertoár smyslů a jejich vzájemných vztahů podstatně bohatší: pomocí smyslů se člověk orientuje nejen ve světě, ale také sám v sobě, proto tu mají smysly explicitně vnější i vnitřní dimenzi. Řeč má mezi nimi důležité místo: jednak je chápána jako další smysl („řádný funkční prvek lidského smyslového vnímání“), jednak je zápis pomocí ideografů vodítkem pro odhalení nečekaných významových souvislostí.

Konceptualizaci mentálních jevů prostřednictvím smyslových výrazů u polských mluvčích detailně prozkoumala A. Pajdzińska (1996). Ve všech kapitolách věnovaných zde jednotlivým smyslům využíváme i jejich poznatků. Už několikrát jsme uvedli, že pro různá témata je v kognitivní lingvistice třeba volit různé metody; ani soubor vyjádření motivovaných lidskými smysly není homogenním materiálem, nemůže proto být zpracován zcela jednotně.

Jazykový materiál, který jsme shromáždili, tj. slova a frazémy motivované lidskými smysly, je nečekaně rozsáhlý. Jeho analýza mimo jiné ukázala, že k tomu, abychom vyjádřili význam některých slov a frazémů, často užíváme slov, která jsou motivována tímž smyslem nebo smyslem jiným, např. slovo *zřetel* je parafrázováno jako „*zorný úhel*, věnování *pozornosti, ohled, hledisko*“, tedy dalšími slovy motivovanými zrakem, sloveso *prohlédnout* jako „*náhle něco pochopit*“, tedy slovesem motivovaným hmatem, adjektivum *hmatatelný* je parafrázováno jako „*zřetelný*“ atd. S tímto jevem se setkáváme i ve slovnících; často ani čeština jinou možnost nenabízí.

3.2.1 Zrak

3.2.1.1

Množství rozmanitých metafor (v různých jazycích) svědčí o tom, že zrak lidé intuitivně považují za „nejjistější“ smysl, za hlavní zdroj poznání; základní metaforou pro vědění je odedávna vidění. V češtině i v dalších slo-

vanských jazycích je sepětí vidění a vědění posíleno i tím, že slovesa *vidět* a *vědět* mají stejný etymologický základ.

Vidění, jak uvádí např. H. Arendtová (2001), je základní metaforou pro poznání (a také pro pravdu) podle tradice vycházející z řecké filosofie; vidění je interpretováno jako přesvědčivost věci, kterou máme před očima, ale je nevyslovitelná. Nejvyšší formou poznání, zejména filosofického, je zde názor. Naproti tomu v židovské tradici poznání a pravda pocházejí ze slyšení, ale jsou neviditelné. Podle této tradice má k myšlení blíže slyšení, protože umožňuje sledovat odvíjení myšlenek.

Právě na základě řecké filosofie a také svých znalostí o etymologii řeckých slov, kterými se vyjadřují některé filosofické pojmy, ukazuje Arendtová specifikum vidění ve filosofickém myšlení: zatímco svět se jeví, podstata jevů (tedy toho, co se jeví, co je viditelné) spočívá v odhalování a zahalování (viz zde 3.1.1). Hlavní charakteristikou duchovních aktivit je neviditelnost, myšlení je vždy neviditelné. A dále: „Každý duchovní akt spočívá na schopnosti ducha zpřítomnit si to, co není přítomné pro smysly. Představa, která zpřítomňuje to, co je ve skutečnosti nepřítomné, je jedinečnou schopností ducha, a protože naše duchovní terminologie se zakládá na metaforách odvozených ze zkušenosti vidění, nazývá se tato schopnost obrazivost...“ (Arendtová, 2001, s. 90). ... „Nikoli smyslové vnímání, ve kterém zakoušíme věci přímo a jako jsoucí k dispozici, nýbrž představivost, která přichází po něm, připravuje předměty pro myšlení.“ (tamtéž s. 101).

Snad se můžeme odvážit hypotézy, že toto starobylé sepětí vidění a poznání, které prostupuje evropskou kulturu, přispělo i k tomu, že v kulturních jazycích jsou právě pro odborné vyjadřování, zejména pro výklad, slova motivovaná viděním tak charakteristická (pro češtinu viz zde 3.2.1.2.1).

3.2.1.2

Viděním je v češtině motivováno velké množství slov, frazémů a dalších spojení. Omezíme-li se na pojmenování jevů mentálních a společenských, lze ve zdrojové oblasti zraku identifikovat několik (nestejně zastoupených) dílčích domén:

- a) vlastní vjem vidění
- b) oči jako orgán zraku
- c) světlo jako podmínka vidění
- d) mechanické zábrany vidění
- e) mechanické pomůcky vidění

3.2.1.2.1

Patrně nejčastější dílčí zdrojovou doménou je **vlastní vidění**; uplatňují se zde zejména slovesa označující vnímání zrakem: *vidět, hledět, dívat se, koukat, (s)patřit, zřít* a jejich deriváty. Význam těchto sloves zahrnuje – technicky řečeno – nejen příjem optického signálu, ale také mentální aktivity spojené s percepcí, tedy i rozumění viděnému. To je velmi důležité. Bohatý jazykový materiál dokládá, že vidění nezastupuje poznání obecně, ale **širokou škálu mentálních činností**: rozumět, chápat, uvědomit si, usuzovat, znát a další. Jako kdyby právě vizuální vjem napomáhal uspořádání myšlenek. Říkáme třeba *uvidíme, jak to dopadne; takhle to vidí druhá strana; vidím to nerada; teď vidím, že šlo o podvod; pohled odjinud* atd., i když nejde o jevy vizuální. Ve výkladových textech se běžně užívá *vidíme, že; jak jsme viděli* ve významu „chápat, rozumět“. *Vidět* užíváme běžně i ve významu „usuzovat“, „vyvozovat závěry“ (*vidím, že se nedomluvíme*). I SSČ uvádí mezi významy slovesa *vidět* „pozorovat, poznávat“ (*vidím, že to nejde; vidí / nahlédl zbytečnost svého úsilí*), „považovat, pokládat“ (*vidí v něm spojence; nevidí na tom nic špatného*), i „pronikat k podstatě“ (*vidí jev v celé šíři*).

Vidění je často spojováno se **zdrojem poznání**. Obrazná vyjádření jsou tu velmi pestrá: říkáme, že někomu *vidíme do duše* (jindy ovšem *do žaludku, do hrnce* nebo *pod pokličku*); *vidí budoucnost černě; brzy ho prokoukla; konečně prohlédl / prozřel; jeho záměr je průhledný; nevidí si na špičku nosu* atd. Jestliže něco známe velmi dobře, říkáme, že *tréfneme i poslepu, potmě, se zavázanýma očima* (nemusíme se spoléhat na vnímání zrakem). I současný novotvar *zviditelnit se* znamená, že někdo chce být „viděn“, tj. stará se o to, aby byl známější, aby o něm lidé věděli.⁴ – Zpravidla si už ani neuvědomujeme, že s *vidět* etymologicky souvisí i *nenávidět* a *závidět* a jejich deriváty (Rejzek, 2001).

Vidění je zpravidla hodnoceno jako spolehlivý zdroj poznání, výjimkou je *znát někoho od vidění*, které vyjadřuje znalost stejně povrchní jako *vědět to jen z doslechu*; je tu reprezentován názor, že smyslové vnímání neposkytuje dost spolehlivé poznání, respektive že může být klamné.

Kromě sloves, která pojmenovávají vnímání zrakem (to může být i nezáměrné), se v této zdrojové oblasti setkáváme s dalšími (většinou doko-

⁴ „Opačný“ vztah mezi viděním a poznáním jsme zaznamenali u derivátů slovesa *znát*: *rozoznat, rozpoznat, znatelný*: zdrojovou oblastí je poznání a cílovou rozlišení na základě zrakového nebo jiného smyslového vjemu (např. *příchozího rozpoznal už z dálky; rozeznal zvuk jednotlivých hudebních nástrojů; chuť kozího mléka je v jídle znatelná*).

navými) slovesy, u nichž máme vnímání spojeno s více či méně záměrnou aktivitou subjektu, např. *(po)dívat se, všimnout si, postřehnout*. I jejich význam je rozšířen na jevy jiné než vizuální, např. *podíváme se na problém znovu; ve výpovědích obžalovaného vyšetřovatel postřehl rozpor*. Vidění nám tu evokuje nikoli jen rozumění nebo poznání, ale často také uvědomování si (srov. i kontaktní *podívej se; koukni se; hledme* a dále *heleď* ve významu „uvědom si“). Nejen stejný etymologický základ sloves *dívat se* a *divit se* svědčí o tom, že jsme něčím překvapeni (*divíme se*) jakoby na základě zrakového vjemu: jinými doklady jsou přenesené významy dalších sloves vidění *zírat, koukat, mrkat, čumět*, např. *to budeš zírat!; ten koukal!* aj. I divení je výsledkem mentálních aktivit subjektu, fyzickým projevem divení je i charakteristická mimika subjektu: vykulené oči.

Také od slovesa *hledět* je odvozeno několik substantiv a adjektiv, která souvisí s intelektuálními aktivitami: především je to *hledisko* („východisko hodnocení, stanovisko“), významově blízký *úhel pohledu* i samotné sloveso *pohlížet na něco* („posuzovat, mít *názor*“), tedy „odkud se na věci díváme“. Také *přehled* je vedle vizuálního jevu i „celková povšechná znalost“ (např. *má přehled o neziskových organizacích*) i „shrnutí“ (*přehled zpráv*); *přehledný* je „takový, který poskytuje snadnou orientaci“ (*přehledný výklad*), *přehlednout* znamená jednak „obsáhnout zrakem“, jednak „opomenout, nedostatečně nebo chybně uvažovat“, blízké „nevidět něco“ (*přehlédla souvislosti*). Z mnoha dalších příkladů připomeňme alespoň *rozhled po oboru; vhled do problematiky; přihlédnout k novým informacím; odhlédnout od detailů; nahlédnout problém v celé šíři* aj. V některých případech se zdrojová oblast vidění prolíná se zdrojovou oblastí cesty, např. *zlepšení je v nedohlednu; nedohlédl možné následky*.

Sloveso *zřít* je v dnešní češtině už poněkud archaické, jeho běžně užívané deriváty však dodnes svědčí o souvislosti vidění a širě chápaných intelektuálních aktivit: to, co je *zřejmé, zřetelné, názorné*, je snazší pro porozumění, co je *samozřejmé*, „rozumí se samo sebou“. *Názor* je výsledkem intelektuální činnosti subjektu, do jisté míry i *obzor; zorné pole* také není jen „část prostoru, který obsáhne pohledem“, ale také „hledisko, stanovisko“, podobně jako *zorný úhel*. *Pozorovat* neznamená jen „ohledávat zrakem“, ale viděné porovnávat a dále rozumově zpracovávat.

Se slovesem *zřít* zpravidla už nespojujeme deriváty *pozorný* a *pozornost* (k tomu srov. 3.1.6). K poněkud jiným cílovým oblastem směřují významy derivátů slovesa *zřít* s předponou *pro-*: *prozřít* užíváme pro význam

„náhle něco pochopit“ (viz též *prohlédnout*); *prozíravost* a zejména *prozřetelnost* pak spojujeme s tušením a zejména s (moudrým) *předvídáním* možných následků, které je založeno na rozumově zpracované zkušenosti; evokuje „vidění“ toho, co se teprve stane nebo by se stát mohlo, podobně adjektivum *nedozrnlý*, zejména v ustáleném spojení *nedozrnlé následky*. Udělat něco *neprožřetelně* znamená udělat to bez rozmyslu, nemyslet na možné následky. Významový rys moudrosti se projevuje také v tom, že *prozřetelnost* je spojována i s Bohem, popř. *Prozřetelnost* je jiným pojmenováním Boha.

Etymologicky i významově se zřením souvisí i *zázrak*; za *zázrak* se často považuje právě vizuální vjem – *zjevení* nějakého božstva (např. *zjevení Panny Marie*), v širším významu pak nečekaně příznivý obrat v situaci.

Jiný derivát slovesa *zřít*, adjektivum *obezřetný* parafrázujeme jako *opatrný*, tedy derivátem jiného starobylého slovesa vidění *patřit*. V této souvislosti připomeňme ještě alespoň adjektivum *patrný*, v základním významu „takový, který je dobře vidět“, v přeneseném významu „zřetelný“ (např. *patrná snaha*), *nedopatření* (omyl, za kterým pocítujeme, že jsme se na něco nepodívali dost *pozorně*) a frazém *vést něco v patrnosti* ve významu „držet to v paměti, mít na zřeteli“. Adjektivum *nepatrný* je opozitem adjektiva *patrný* pouze v základním významu („velmi malý, sotva znatelný“), v přeneseném významu znamená „nedůležitý“ (tak malý, že ho skoro „nevidíme“, a proto není důležitý, např. *nepatrný přínos*). I sloveso *spatřovat* (na rozdíl od *spatřit*) má další význam „považovat, pokládat za někoho / za něco“ (např. *v čem spatřujete své poslání?*).

Podobně bychom mohli souvislost s viděním připomenout u přenesených významů některých sloves a jejich derivátů, kde si to ani příliš neuvědomujeme, např. *vypadat* (*vypadá to s ní dobře*); *představit si* (*představil si, jaké starosti mu to způsobí*), *zdát se* (*zdá se mi to hluchně*); *pozorovat* (*nechali ho v nemocnici na pozorování; pozorně poslouchá výklad; soustředil veškerou pozornost jen na jeden problém*), *upozornit* (*tajemník upozornil na omyl*); *jevit* (*o literaturu nejeví zájem; ve výpovědích svědků se objevily rozpory; své rozhořčení nedává najevo; zatím se neprojevil; společenské jevy; ona nám zjevně lže*). V této souvislosti je zajímavá dvojice pojmenování *jeviště* a *hledišť*; zatímco u *hledišť* je souvislost s viděním (s *hleděním, díváním*) zřejmá, u slova *jeviště* si ji zpravidla tolik neuvědomujeme, a přece pojmenovává místo, kde se věci *dávají najevo, kde se jeví, kam hledíme*. Sloveso *jevit se* je samozřejmě motivováno nejen viděním, ale dále i vztahem podstata – jev a představovým schématem UVNITŘ – VNĚ (viz

zde 3.1.1). Také *obraz* se primárně nabízí k vnímání zrakem, ale v širším významu je i výsledkem intelektuální činnosti, např. *udělat si o něčem / o někom obraz / obrázek*, srov. též *obrazná pojmenování, obraznost* aj.

Zvlášť je třeba se v souvislosti s viděním zmínit o **odborných textech**; zejména pro ně (ale nikoli výhradně pro ně) jsou charakteristická vyjádření motivovaná viděním, v nichž vidění zastupuje přístup k věci, rozumění nebo jiné intelektuální aktivity, např. *nový úhel pohledu*, již zmíněný *zorný úhel*; *patrný vývoj*; *přehled literatury*; *přehledný výklad*; *jeho rozhled* (nebo také *obzor*) je široký atd. Nepřímo je motivováno viděním i sloveso *ukázat* (připomeňme si běžné formulace výkladových textů: *v další kapitole ukážeme*; *na tomto příkladu autor ukázal*; *ukazuje se, že...* atd.); *ukázat* můžeme to, co je „viditelné“, stejně tak *poukázat na něco*. Není jistě náhodou, že nedokonavé sloveso *ukazovat* se užívá (vedle *znakovat*) pro dorozumívání znakovým jazykem Neslyšících, který je vizuální formou komunikace.

Viděním jsou motivovány i některé výrazy, které se postupně staly sekundárními předločkami, např. *z hlediska něčeho*; *se zřetelem na něco*; *bez zřetele k něčemu*; *vzhledem k něčemu*; *ohledně něčeho*; *bez ohledu na něco*; *vuči někomu*; *nehledě k tomu*; jsou to právě ty, s nimiž se zhusta setkáváme v textech výkladových, úvahových, esejistických, kdy je třeba fakta nebo *názor* autora *nahlédnout*.

S důrazem na jazyková vyjádření, konkrétně na odvozovací schopnosti češtiny, píše o vidění ve svých *Meditacích o základech vědy matematik* P. Vopěnka: „Splet jevů, do níž jsem uvržen, vábí mé pohledy. ... Pohledem ovšem nerozumím toliko pohled zrakem (to je mýma očima), ale chápu ho v následujícím širokém významu. Pohled je hledáním toho, s čím se lze shledat (to je toho, co lze zahlédnout), a hlídáním, hleděním si a ohledáváním toho, co jsem zahlédl.“ (Vopěnka, 2001, s. 11). Již ve své dřívější práci vychází od vidění (*nahlédnutí*) a porozumění viděnému a vysvětluje, že *názor* vzniká *nazřením* určité části světa, je porozuměním části světa ohraničené *obzorem*. Právě *názor* a *obzor* patří v jeho pracích z filosofie matematiky k stěžejním pojmům–termínům (Vopěnka, 1989).

Pro úplnost dodejme, že některá vyjádření této dílčí zdrojové domény nesměřují k cílové oblasti poznání; některé frazémy svědčí o tom, že vidění, hledění, dívání, koukání jsou spojovány i s **emocemi** (např. *vidí se v něm*; *zakoukali se do sebe*; *pohladila / probodla ho pohledem*; *nemůže se na to dívat*) nebo s **mravností** (např. *uhnul / uhýbá pohledem*). Tady se dílčí doména

„vlastní vjem vidění“ prolíná s další doménou „očí“, v níž se emoce a mravnost jako cílové oblasti uplatňují především (viz zde 3.2.1.2.2).

3.2.1.2.2

Druhou dílčí doménu tvoří **zrak**, **orgán zraku oči**, **deficit zraku slepý** (viz 3.1.7) a jejich deriváty. I zde je vidění považováno za spolehlivý **zdroj poznání** (konotace jsou pozitivní), např. *důkazy jsou očividné*; *očitý svědek*; *otevřely se mu oči*; *má oči všude*; *spadly mu šupiny z očí*; *nevěří vlastním očím*; *zavírá před tím oči*; *průzračný postup*; *krátkozraké počínání*; *je zaslepený*; *raněný slepotou*; *kde nechal oči?* a mnoho dalších.

Také zde se setkáváme i s opačně motivovanými frazémy (viz 3.2.1.2.1) s negativními konotacemi *dělat něco jen na oko*, tedy „ne doopravdy“, *stavět se mu do očí*, „záměrně klamat“, využívat toho, že smyslové vnímání může i zkreslovat.

Vědění, poznání, rozumění je jistě nejdůležitější cílovou oblastí metaforických vyjádření motivovaných viděním, ale není jedinou. Právě proto, že vidění a zejména orgán zraku oko souvisí s duší (srov. např. *oko je do duše okno*), je další důležitou cílovou oblastí **mravnost** (viz k tomu Kratochvíl, 2001; Švarcová, 2001). Svědčí o tom např. frazémy *dívat se někomu do očí* („mít čisté svědomí“); *sklopit oči*; *uhýbat očima*; *jít mu z očí*; *nechodit mu na oči*; ve všech čtyřech případech jde o projevy špatného svědomí, vědomí nějakého mravního poklesku (srov. i výše *uhýbat pohledem*) nebo někdy též o ostych, stud (*cudně klopila oči*). – Dodejme, že v některých kontextech není zřetelná hranice mezi popisem reality a pojmenováním přeneseným.

Další cílovou oblastí jsou **emoce**, a to zpravidla pozitivní, např. *opatruje to jak oko v hlavě*; *může na ní oči nechat*; *má oči jen pro ni*; *udělá, co jí na očích vidí*; *padli si do oka*. Emoce a poznání od sebe nejsou ostře odděleny, např. již zmíněnému frazému *zavírá před tím oči* rozumíme tak, že subjekt nechce o něčem vědět nebo si nechce uvědomit něco nepříjemného. Negativní emoce jsou vesměs spjaté s pláčem: *zbyly jí jen oči pro pláč*; *jedno oko nezůstalo suché*; k výjimkám patří frazém *je mu trnem v oku*.⁵

⁵ Připomeňme, že oko je častým zdrojem metaforicky motivovaných lidových pojmenování rostlin (srov. Hladká, 2000). – Tématu oka z různých aspektů je věnováno 2. číslo časopisu Souvislosti 2001.

Jádrem dalšího okruhu je **světlo**, tedy podmínka, aby se vidění mohlo uplatnit; s tím souvisí i různá intenzita a různá ostrost vidění. Jde zejména o protiklady *světlo – tma*, *světlo – stín*, *jasný – matný* a jejich deriváty. Světlo symbolizuje život, radost a vůbec pozitivní jevy, právě světlo často zastupuje **poznání** jako výsledek mentálního usilování, viz i základní (dnes již poněkud otřelou) filosofickou metaforu *světlo poznání*. *Světlo a jas* mají pozitivní konotace, např. *vnést do problému (nové) světlo* nebo alespoň *paprsek světla*; *vidět to v pravém / v jiném světle*; *vyjít s tím na světlo*; *vyplulo to na světlo*; *světlá památka*; *rozsvítilo se mu*;⁶ často se těmito metaforami vyjadřuje náhlé poznání (podobně jako např. *prohlédl, prozřel, spadly mu šupiny z očí*, viz výše). I v této dílčí doméně najdeme doklady pro to, že světlo je nejen podmínkou vidění, ale **může i zkreslovat**, např. *vrhat na někoho špatné světlo*; *stavět se do příznivého světla*; *ukázat něco v příznivém nasvícení* (viz též výše *stavět se mu do očí*).

Jas zpravidla konotuje to, na co je velmi dobře vidět, metaforicky zejména pak **vědění zřetelně strukturované**, např. *objasnit něco* (vedle *vysvětlit něco*); *je mu to jasné*; *má jasnou představu*; *vyjasnili si stanoviska*; okrajově sem patří i *jasnovidec* („ten, kdo dává najevo, že jasně vidí do budoucnosti“). Protiklad *matný* evokuje naopak poznání strukturované nedostatečně, např. *matně si na to vzpomínám*; *má o tom jen matnou představu*; podobný význam má i *mlhavý* (*má mlhavou představu*); záměrnou nezřetelnost evokuje *zamlžit souvislosti*; *pořád jen mlží*.

Světlo je metaforou nejen pro poznání, ale v křesťanské tradici také pro **víru** (*světlo víry*; „já jsem světlo světa“), výraz biblického původu *světlo v temnotách* symbolizuje víru, respektive naději v postavě Ježíše Krista a širě i příznivý obrat v nepříznivém vývoji (viz Ouředník, 1994), např. *světlo na konci tunelu* (o vztahu světlo – tma viz zde 2.1).

Tma („stav bez světla“, jak uvádí SSČ), *temnota* je symbolem smrti i toho, co se smrtí souvisí nebo ji připomíná, např. nevědomí. I v oblasti mentálních a společenských jevů má konotace negativní (co nemá být vidět, co nesnese světlo, co má raději zůstat utajeno), evokuje **záměrné znemožnění poznání**, např. *zatěmnit souvislosti*, neochotu jedince akceptovat fakta (archaické *tmář*, vzdáleněji i *vytřávit někomu něco*) nebo alespoň **neznámo** (*skok do tmy*). Také pro fyziologický jev ztráty (*jasného*) vědomí

⁶ Etymologicky sem patří i *rozbřesko se mu* (Rejzek, 2001).

užíváme derivátu slova *tma* (*zatmělo se mu před očima*). O negativních konotacích slova *tma* svědčí mimo jiné i to, že se od něj netvoří deminutivum (na rozdíl od *světlo*). Odvozené adjektivum *temný* v přeneseném významu evokuje často přímo **zlo** (*temné pozadí*; *temné síly*, dále i *kalné vody*, tj. neprůzračné, takové, do nichž není nebo nemá být vidět), nedostatek svobody a beznaděj (období *temna*).

Stín jako protiklad světla (ve smyslu osvětlený versus neosvětlený prostor) zastupuje v obrazných vyjádřeních spíše řízení osudu než lidský záměr (*stinné stránky života*; *údolí stínů*), ale ne pouze, srov. *zastínit někoho* (znamenit, aby na něj padalo světlo, aby byl vidět, aby se o něm vědělo), *stín pochybnosti* (nepatrné znejistění). (V jiné cílové oblasti, která však je s viděním úzce spjata, se uplatňuje slovo *odstín* (*odstíny barev*) a dále *odstínit* ve významu „jemněji rozlišit“.)

Světlo je sice podmínkou vidění, ale nesmí být příliš silné: metaforické oslnění vzbuzuje pozitivní emoce, např. *oslnila ho svou krásou*; *oslnil všechny svým výkladem*, ale oslnění znemožňuje ostré vidění, může vidění (a rozumění), a tedy i poznání pravého stavu věcí zkreslovat (srov. též *přechází mu zrak*); srov. ostatně i etymologickou souvislost *oslnit s oslepnout* (Rejzek, 2001).

3.2.1.2.4

Zdroj metafor další dílčí domény spočívá v tom, že **vidění může být znemožněno nebo znesnadněno** nejen nedostatkem světla, ale také **mechanicky**: zakrytím nebo zahalením. Obrazná vyjádření evokují často nedostatečně vědění, např. *má klapky na očích* („nechce znát nepříznivá fakta“), proti *spadly mu šupiny z očí*; *prohlédl* („náhle porozuměl“).

S nedostatečným věděním spojujeme především vyjádření, kde se uplatňují slovesa *zakrýt*, *zastřít*, *skrýt*, *zahalit* a naopak *odkrýt*, *odhalit*, *předestřít*. Konotace zpravidla nebývají neutrální, záleží na tom, co někdo zakrývá, i na tom, kdo něco odkrývá, jaké jsou záměry subjektů zakrývání a odkrývání. Jednoznačně negativní konotace mají frazémy *skrýt / skrývat / zastřít své záměry / úmysly*, které evokují neetické jednání subjektu stejně jako substantivum s blízkým významem *pokrytec*. Negativní konotace má i sloveso *podezírat* a jeho deriváty. Ten, kdo někoho z něčeho podezírá, hodnotí takové jednání jako negativní (*podezírám Jakuba, že kouří*), a proto utajované; pokud Jakubovo kouření za negativní nepovažujeme nebo ho Jakub zveřejní, sloveso *podezírat* neužijeme. Současně však negativně zpravidla hodnotíme i podezírajícího; v češtině toto slovo evokuje „zírání pod něco“,

odhalování toho, co je skryté, narušování soukromé sféry jiných osob (podrobněji viz Nebeská, 1999a).

Skrývat nebo naopak *dávat najevo* můžeme nejen své záměry a činy, ale také své emoce, např. *skrývat strach / obavy / hněv* apod. Tady jsou konotace spíše individuální: kdo hodnotí vysoce statečnost, bude hodnotit pozitivně i skrývání strachu, kdo hodnotí pozitivně sebeovládání, hodnotí pozitivně skrývání hněvu, kdo považuje sebeovládání za blízké přetvářce, bude asi skrývání emocí hodnotit jinak.

To, co je skryté, může být také *tajné, utajené, tajemství*; tajemství může *vyjít najevo*, někdo ho může *odhalit, zveřejnit*.

Vidění může být znesnadněno také *clonou*; *clona* je „mechanická zábrana před světlem“, přeneseně i před jiným působením, srov. např. aktuální metaforu *vytvořil clonu mezi nepřátelými stranami*. Sloveso *zablánit* se užívá i v širším významu „překážet, vadit“ s negativními konotacemi, srov. např. pejorativní *zablání tu celé dopoledne*; srov. též *smrdí tu celé odpoledne*; v obou případech negativní emoce vzbuzuje nelibý smyslový vjem (srov. zde 3.2.3.7).

3.2.1.2.5

Zcela okrajový je v češtině okruh metafor motivovaných **pomůckami vidění**, např. *brýle mámení*; *vidět to růžovými / černými brýlemi*; obě uzuální metafory vyjadřují zkreslení pravého stavu věcí, evokují tezi, že smysly mohou klamat, konotace jsou tedy spíše negativní (o „očích“ a „brýlích“ srov. zde 2.1 a 2.2).

Poznání detailů evokují jiné uzuální metafory *pod drobnohledem*; *pod mikroskopem* i aktuální *poslanci pod lupou* (titulek článku s podrobnými informacemi).

3.2.1.3

Jazykové doklady svědčí o tom, že dosti systematické jsou **vztahy mezi zdrojovou oblastí zraku a cílovou oblastí poznání** a intelektuálních aktivit, opakují se i vztahy mezi **očima a mravností** a **očima a emocemi**. Ve zdrojové oblasti zraku jsme však zaznamenali i takové případy, kde se **vedle zraku uplatňuje i další zdrojová oblast**.

Jsou to např. některé deriváty slovesa *zřít*: *uzor, uzorový, uzorný*: vyjadřují to, co hodnotíme pozitivně, co je hodné následování, popř. čím se řídíme.

Zdrojovou oblastí je tu jednak **vnímání zrakem** (na co se hledí), jednak **vertikalita**, v tomto případě směr nahoru, k čemu se *vzhlíží*. Za hodnotnější se považuje to, co je výše (viz zde 2.2), k tomu se *vzhlíží*, to je *vzorem*.

Zdroj jak ve vidění, tak ve vertikalitě pocítujeme i u slov *dozor* a *dohled* (*dozírá* i *dohlíží* se shora dolů), tady však nespojujeme vertikalitu s hodnocením tak bezprostředně; *dozor* i *dohled* patří především k projevům převahy jedné osoby nad druhou. Motivace je ale složitější, může se tu uplatnit i starostlivost: *dozor* i *dohled* umožňují porovnat faktický stav věci (to, co vidíme) se stavem žádoucím, popř. k žádoucímu stavu přispět. Ovšem *dohled* může být laskavý, motivovaný starostí o toho, na koho dohlížíme (např. na dítě, na nemocného), nebo může být projevem moci: pak se nabízejí např. slova *dohlížitel* a *dozorce*, která mají konotace zřetelně negativní.⁷ I slova *hlídat* a *hlídka* jsou motivována viděním, stejně jako frazém *šilhat po někom / po něčem*, objekt zájmu je zpravidla nějak žádoucí, např. *šilhá po krásné sousedce / po ředitelském místě*.

To jsou příklady spíše izolované, lze však doložit i systematictější korelace, např. metafory, kde zdrojovou oblastí je **vnímání zrakem** a současně se uplatňuje i představové schéma *cesta*, např. *dívá se jen dopředu*; *ukončení projektu je v nedohlednu*; *nedohlédl, kam jeho činnost povede*; *na nikoho / na nic se neohlíží*; *uzor hodný následování*; *jeho vyhlídky nejsou dobré* a snad i již zmíněné *nedozírné následky*.

3.2.2 Sluch

3.2.2.1

A. Pajdzińska (1996) si klade otázku, proč se základní metaforou pro poznání stal zrak, a nikoli sluch, a uvádí, že vidění je spojeno s aktivitou, s aktivním přístupem k poznání; aktivita spočívá v tom, že člověk může před tím, co vidět nechce, zavřít oči, zatímco slyšící si nemůže vybírat, co uslyší (tomu však poněkud odporuje metafora *zачpává si před tím uši*). Druhý argument je méně průkazný: sluchem vnímaná informace pomíjí (o vztahu metafor vidění a slyšení viz zde 3.1, též Arendtová, 2001).

⁷ Tento směr úvah by nás dovedl daleko: starostlivost a moc jsou krajní body škály, starostlivost a péče může postupně v moc přerůst, moc nebo převaha může být starostlivostí maskována atd.

Cílovou oblastí vyjádření motivovaných sluchem jsou v některých případech vztahy mezi komunikanty a **mezilidské vztahy** vůbec. Pokud jde o ten typ vztahů, které se pohybují na škále mezi vstřícností a uplatňováním moci nebo alespoň převahy, je dominantním partnerem ten, kdo poslouchá (týká se to základního významu slovesa *poslouchat*). Nikoli jen *slyšet někoho*, ale *poslouchat ho, naslouchat mu, vyslechnout ho*, tj. „sluchem aktivně vnímat, nechat na sebe působit“ je projevem respektu k mluvčímu a k předmětu, o kterém se mluví, např. *popřát někomu sluchu*, nebo naopak *být hluchý k něčemu*.⁸ Svědčí o tom i derivát *slušný* (ten, kdo si zaslouží, aby byl poslouchán, zaslouží si úctu, respekt). Někdy je slyšení zřetelněji spojeno s hodnocením (*to slyším rád; nechci o tom ani slyšet*). – Velmi vyhocený vztah mezi komunikanty, kdy dominantním partnerem je také „posluchač“, vyjadřuje sloveso *vyslychat* a jeho deriváty (*vyslychající, vyslychaný, výslech*); není založen na úctě a respektu, ale pouze na moci.

Opačně rozložené vztahy mezi mluvčím a posluchačem navozuje sloveso *poslouchat* v některých dalších významech; dominance mluvčího může být založena na respektu, např. u derivátů *posluchači* vysoké školy, *posluchárna*; sloveso *poslouchat někoho* ve významu „chodit na jeho přednášky“ se užívá dnes už zřídka. – Přeneseně vyjadřuje sloveso *poslouchat* s vazbou *někoho* stav podřízenosti toho, kdo poslouchá; dominance „mluvčího“ je založena na moci, citovém vztahu nebo alespoň respektu (*poslouchat velitele; poslouchat maminku*). I *poslušný* je ten, „kdo je nástrojem něčí vůle“.

Zdrojová oblast sluchu se uplatňuje i ve vyjádření jiných typů mezilidských vztahů; jestliže jsou vztahy mezi lidmi vyvážené, nekonfliktní, partneři spolu *souhlasí* (viz níže 3.2.2.3), jejich vztahy jsou *harmonické*, říkáme, že je mezi partnery *souznění, soulad*, že si umějí *naslouchat*. Deriváty slovesa *ladit* se užívají i v pojmenováních psychických stavů, např. jedinec může být dobře *naladěný* nebo naopak *rozladěný* (mít *dobrou / špatnou náladu*), partneři mohou být *naladěni na stejnou vlnu*. – Harmonie nebo soulad může být i mezi barvami, součástmi oblečení nebo zařízením místnosti, říkáme, že tyto věci *spolu ladí* nebo *neladí*.

⁸ O konotacích adjektiva *hluchý* srov. zde podrobně v 3.1.7.

Další aspekty mezilidských vztahů souvisejí s **hlasitostí a tichem**, jistou roli tu hraje i **intenzita** vnímání sluchem.

Tichý je atributem člověka, který nechce, aby ho bylo slyšet, popř. aby se o něm vědělo. Může mít pozitivní konotace, zejména diskretnost (ticho jako protiklad hlasitosti nebo jakéhokoli zvuku), skromnost, nenápadnost, např. *tichý člověk* (ten, kdo neobtěžuje mluvením ani hlukem, respektuje soukromí ostatních, pohybuje se *neslyšně*), ale také negativní, např. *tichá voda; tichošlápek* jsou atributy člověka, který má zájem na tom, aby on sám nebo jeho aktivity zůstaly skryté; i *tichý společník* zůstává utajen. Opak utajení, (nežádoucí) zveřejnění, nediskretnost někdy spojujeme právě s hlasem a hlasitostí, např. *rozhlásit něco* a dále i pejorativní *roztroubit něco*.

Hlasitost, hlučnost má obvykle negativní konotace (vtíravost, narušení soukromé sféry), jako např. *křiklavé*, nebo dokonce *řvavé barvy*, které obtěžují (proti *barvám tlumeným*); srov. i nelibozvučné expresivní výrazy pro hluk (*rámus, randál, kravál*). *Ticho* – „stav bez hluku“ – konotuje **klid** a dále pohodu a spokojenost (srov. též opozici *klid – neklid*); snad i proto se užívá odvozené sloveso *utíšit* ve významu „uklidnit“, zmírnit negativní emoce, které někdy mívají hlučné projevy („způsobit, aby byl někdo tichý“), např. *utíšit pláč / dítě* a dále *utíšit bolest / žal*. Stejný etymologický základ má i sloveso *těšit* s vazbou *někoho* a blízkým významem („konejšit“); srov. i deriváty *potěšit někoho, útěcha, bezútěšný* a další (Rejzek, 2001). Slovesa *utichnout* a *utíchat* se užívají v základním i přeneseném významu i v dalších kolokacích: *vítr utichl; bouře utichla; boje / diskuse utichly* aj. ve významu „skončení děje, který mohl mít i hlučný průběh“ (*vítr skučel; bouře burácela; hrom bil* aj.).

Lidský hlas je projevem aktivity jedince; to zůstává do jisté míry zachováno i v přenesených významech slova *hlas* a slov odvozených, např. *dát někomu hlas; mít pozitivní ohlas*, výše zmíněný *souhlas, přihlásit se k něčemu / k někomu; vyhlásit něco; vyhláška* nebo naopak *odmlčet se* („z vlastní vůle ustát v činnosti“) a dokonce *umlčet někoho* („znmnožit mu, aby se projevil, aby jeho hlas byl slyšet“). *Promlčený* může být i termín nebo nějaký prohrěšek, naproti tomu adjektivum *zamlklý* spojujeme výhradně s mluvením (o mlčení srov. Vaňková, 1996). Pro význam „umlčet někoho“ má čeština i sloveso *zakřiknout* a dále deverbativum *zakřiknutý* s širším významem „nesmělý“, „plachý“, „ustrášený“.⁹

⁹ Stranou zde ponecháváme vztah slyšení – mluvení.

Také sloveso *vyzvat* je motivováno původně slyšením; přeneseně subjekt dává podnět druhému, aby se projevil – srov. i deriváty *vyzývavý* (*vyzývavé chování*) a dnes zejména frekventované slovo *výzva* (*je to pro něj velká výzva*).

Slovo *důraz* (v základním významu „zesílení hlasu“) i *zdůraznit* mají konotace neutrální („přikládat něčemu význam“). – Ojedinelé jsou i křesťanskou tradicí motivované metafory *slyší zpívat andělíčky* vyjadřující velkou fyzickou bolest; pozitivní emoce vyjadřuje *rajská hudba*.¹⁰

3.2.2.4

Orgán sluchu **ucho** se v metaforách uplatňuje především v souvislosti se slyšením (*sedí si na uších; tahá to za uši; má tenké uši*). Slyšení se někdy chápe jako zdroj poznatků, někdy nepříliš spolehlivý, např. *slyšela jsem, že Václav nepřijde* ve významu „určitě to nevím“, „prý“, *kde jsi to slyšel?* ve významu „odkud to víš?“ apod.; slyšení může být i zdrojem poznatků v rozporu s etikou, „odposlechem, např. *i stěny mají uši*, srov. i název známého českého filmu „*Ucho*“. Ojedinelé jsou metafory, kdy slyšící poznatky odmítá, např. *zacpává si uši* (podobně i *nechce nic slyšet* proti *to rád uslyší*, viz 3.2.2.1). Jiné metafory jsou motivovány tím, kde jsou uši na těle umístěny, např. *je v tom zapleten až po uši; je zamilovaná až po uši*, popř. *má za ušima*.

3.2.2.5

Výjimečně sluch evokuje nedostatečnost poznání (založenou pouze na smyslovém vnímání), např. *vědět něco jen z doslechu* podobně jako *znát někoho od vidění*, (viz 3.2.1.2.1) nebo nepotvrzenou domněnku (*slyší trávu růst*). Výjimečný je „vizuální efekt“ toho, co můžeme slyšet, v metafoře *visí mu na rtech*.¹¹

Velmi zřídka se v českých metaforách staví sluch na stejnou úroveň se zrakem. Jde o takové frazémy, z nichž je zřejmé, že informace ze smyslových orgánů do mysli jedince nepronikají, a to buď proto, že chybí patřičný stimul, např. *není po něm ani vidu ani slechu* („nikdo o něm nic neví“), nebo proto, že jedinec svoje smyslové orgány „vypnul“, např. *nevidí, neslyší* („je zcela zaujat svou činností nebo svými myšlenkami“).

¹⁰ O rytmu a vibracích viz zde 3.2.5.

¹¹ Tady se nabízí otázka, do jaké míry to souvisí s odezíráním neslyšících.

3.2.3 Čich

Čich? V životě jsem na něj nepomyslel. A když jsem ho ztratil, bylo to, jako bych náhle oslepl. Život skoro ztratil pŕuvab – netušil jsem, že pro radost ze života jsou tak důležité vůně a pachy. Každý člověk má své charakteristické pachy, mají je knihy a města, má je jaro – a přícházejí k nám skrze čich. Ani si to neuvědomujeme, ale pachy tvoří pozadí všeho, co prožíváme. Můj život je teď neúplný, jsem ošizen.

(Sacks, 1993, s. 166)

Takto mluví jedna z postav „klinických“ povídek Olivera Sackse, muž, který přišel o čich – a teprve pak poznal, jak byly pachy a vůně důležité pro jeho prožívání světa. Obvykle si totiž vůbec neuvědomujeme, co pro nás znamená náš čich a vjemy, které jeho prostřednictvím získáváme. Možná se dokonce domníváme, že bychom bez čichu mohli vcelku dobře (pře)žít.

3.2.3.1

Čich je jedním z výrazných příkladů jevů, u nichž se dosti liší **obraz** „vědecký“, v němž je čichu postupně přiznávána značná důležitost, a **obraz jazykový**, v němž pro češtinu platí, že čich je v rámci obrazu lidských smyslů ztvárněn spíše jako smysl důležitý méně. Medicína, psychologie a další vědy ukazují, že lidský čich je zřejmě významnější, než si běžně myslíme.¹² V odborné literatuře se o čichu můžeme mimo jiné dočíst, že je jedním z nejdůležitějších (a zároveň jedním z neprimitivnějších) smyslů, který však není pro přežití člověka nezbytný (Atkinsonová a kol., 1995, s. 161) – jeho ztráta či porucha ale mohou mít značný vliv na kvalitu života (kromě ovlivnění celkové „pohody“ mohou mimo jiné znemožnit vykonávání některých povolání či způsobit nutriční problémy a zvýšit ohrožení chemickými látkami nebo zkaženým jídlem, srov. Cowart – Rawson, 2001, s. 588, zde odkazy na další práce). Dále bývá uváděno, že čich má ze všech smyslů nejpřímochařejší cestu do mozku (Atkinsonová a kol., 1995, s. 164). Jiné práce konstatují biologickou souvislost čichu s některými vrozenými reakcemi (např. potravními a pohlavními) a upozorňují na jistou degeneraci čichu jednak v souvislosti s věkem (Cowart – Rawson, 2001,

¹² Srov. též úlohu připisovanou čichovým vjemům v aromaterapii.

s. 588), jednak v „kulturních podmínkách života“ (Nakonečný, 1995, s. 255). Čich je z hlediska množství informací, které jím člověk získává, až předposledním smyslem: nejvíce informací, přes 90 %, získáváme údajně zrakem, nejméně chutí (Nakonečný, 1995, s. 250).¹³ Zajímavé jsou poznatky týkající se čichových vjemů a jejich jazykového uchopení: podle některých výzkumů sice „zdravá osoba je schopna rozlišovat 10 000–40 000 různých pachů, ženy obecně více než muži“ (Atkinsonová a kol., 1995, s. 164),¹⁴ „naše schopnost rozlišovat pachy však není doprovázena bohatým slovníkem názvů, které by je popisovaly“ (Atkinsonová a kol., 1995, s. 164). Pokud si čichové vjemy jednou zapamatujeme, je to zapamatování dlouhodobé, ovšem slovní pojmenování i známých pachů činí často potíže (Coward – Rawson, 2001, s. 583).¹⁵ Rovněž je důležité zjištění, že čichové vjemy mají „silný emoční přízvuk“ (Nakonečný, 1995, s. 255). Někteří autoři zdůvodňují „emoční přízvuk“ či „zabarvení“ mimo jiné skutečností, že zdroj čichových vjemů je často nezachytitelný jinými smysly. Tato charakteristika může mít svůj podíl i na dalších významech spojovaných s čichem (např. „the smell of life, the smell of death, the „odour of the soul““) (Coward – Rawson, 2001, s. 568).¹⁶

Jazykový obraz čichu¹⁷ v češtině zatím není příliš prozkoumaný. A. Pajdzińska v případě jazykového obrazu čichu v polštině konstatuje, že čich je zřejmě nejméně důležitým smyslem, neboť odkazy k němu byly v materiále, který zkoumala, nejméně časté a také metaforických rozšíření / přenesení významu nebylo mnoho – týkala se především usuzování, vyvozování

¹³ Autor odkazuje na práci Shannon (1948), bližší bibliografické údaje však neuvádí.

¹⁴ Autoři odkazují na práci Cain, W. S. Olfaction. In Atkinson, R. C. a kol. (eds.). *Stevens' Handbook of Experimental Psychology*. Vol. 1. New York, 1988, s. 409–459.

¹⁵ Autoři odkazují na práci Lawless, H. – Engen, T. Associations to Odors: Interference, Mnemonics, and Verbal Labeling. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 1997, 3, s. 52–59.

¹⁶ Autoři odkazují na práci Howes, D. On the Odour of the Soul: Spatial Representation and Olfactory Classification in Eastern Indonesia and Western Melanesia. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 144, 1988, s. 84–113.

¹⁷ Tato kapitola se věnuje čichu lidskému. Jazykový obraz čichu zvířecího se od obrazu čichu lidského v češtině značně liší. U řady živočichů (např. ptáků, ryb) v podstatě o čichu neuvažujeme. Konceptualizujeme např. čich u psa, popř. u příbuzných šelem – jako i v jiných podobných případech se řada výrazů, které jsou při užití o čichu zvířecím (psím) neutrální (*čuch, čuchat, čenichat, čmuchar, věřit*), při užití o člověku stává výrazně expresivní a často získává negativní konotace (viz přenesené významy v 3.2.3.7).

(Pajdzińska, 1996, s. 127; analýzu jazykového obrazu čichu v polštině viz též Grzegorzczkova, 2004). Ani v českém jazykovém obraze světa nezaujímá čich nejpřednější místo, přesto však není nezajímavý.

Skutečnost, že oblast vztahující se v češtině k čichu není příliš obsáhlá, dovoluje podrobněji prozkoumat nejen (ne příliš početné) zdrojové a cílové oblasti konceptuálních metafor spojených s čichem (3.2.3.7), ale též jazykový obraz čichu a čichových vjemů ve významech nemetaforických.

3.2.3.2

Z hlediska historického a etymologického můžeme sledovat **souvislost slova čich** se dvěma slovy s obecnějšími významy: **čítí** a **smysl**. Např. V. Machek ve svém etymologickém slovníku uvádí: „čich (stč. = smysl vůbec) ... čuchati je s-ové intensivum od ču-ti (č. čítí) ... Pův. význam čítí vůbec; v češtině zúžen na čítí nosem“ (Machek, 1957, s. 73). Podobný výklad nabízí i J. Rejzek: „čich, ... Stč. *čuch, čich*, tělesný smysl, pak zúženo na ‚smysl k vnímání vůně a zápachu‘. Odvozeno od *čítí (čít)*.“ (Rejzek, 2001, s. 116). U slovesa *čít* autor uvádí, že „Psl. *čuti se vykládá z ide. *(s)keu- ‚vnímat smysly‘“ (Rejzek, 2001, s. 118).¹⁸

Ještě ve slovníku Jungmannově (Jungmann, 1989, díl I, s. 294) najdeme vymezení významu „čich = cit, sensus“ s doklady *pět čichův, tělesné čichy* (srov. zde 3.1.2). V češtině současné se však již čich označuje jako jeden z pěti smyslů (nikoli čichů) a sloveso *čítí* je dnes posuzováno jako knižní nebo odborné (srov. SSČ). Spojení s obecněji pojatým vnímáním však není u čichu ani v současné češtině zcela zrušeno. Pro vnímání čichových vjemů se stále užívá obecnější sloveso **čítit**, popř. *čchat* (rozdíl mezi nimi viz 3.2.3.4).

„Čich“ může navíc zastupovat tzv. „šestý“ (či jiný) smysl, intuici, schopnost předvídat, tušit, popř. předpoklady („cit“) pro určitou činnost (srov. např. *mít cit pro něco a mít čich pro / na něco*; viz též 3.2.3.7).

3.2.3.3

Jednou z charakteristik jazykového obrazu smyslů v současné češtině se zdá být to, že **zrak a sluch** se jeví jako smysly **důležitější**, prominentnější, naopak **chuť a hmat** jako méně důležité (i když např. oblast související

¹⁸ Více viz 3.1.3 a 3.1.5.

v českém jazykovém obraze světa s hmatem je značně bohatá, srov. 3.2.5). **Obraz čichu** je přitom bližší chuti a hmatu, popř. šestému smyslu, **intuici** (která se tak vřazuje mezi smysly „méně důležité“), než zraku a sluchu (více o hierarchii smyslů viz 3.1.5). Je zajímavé, že např. blízkost čichu a chuti je potvrzována (a to i jako fyziologická) rovněž některými pracemi zabývajícími se lidskou percepcí v rámci nelingvistických oborů.¹⁹

Jazykové obrazy dvou prominentních smyslů, zraku a sluchu, se od jazykového obrazu zbylých smyslů oddělují, což se projevuje např. v tom, že pro zrakové a sluchové vnímání existují specifická slovesa označující význam „vnímat daným smyslem“ (tj. prosté, „pasivní“ vnímání zrakem či sluchem, nikoli aktivní činnost) – mimo jiné *vidět, slyšet*. Pro ostatní smysly lze v neoborném jazyce užít shodně sloveso *cítit*, a to jak pro vjemy čichové (*cítit vůni* nebo *zápach něčeho*), tak hmatové (*cítit* např. *jemnost* či *hrubost látky*) i chuťové (*cítit v jídle papriku*). Totéž sloveso je možné užít i pro vnímání nesmyslové, např. pocity (*cítit radost, vztek*), bolest (*cítit bolest za hrudní kosti*), tušení, předtuchy a jiné jevy tělesnými smysly neuchopitelné (*cítit ve vzduchu katastrofu* či *nebezpečí* atp. – jako kdyby tyto jevy vydávaly cosi jako neviditelný pach, který cítíme čichem, popř. se stávaly hmotnými a vnímatelnými i dalšími smysly (např. hmatem), srov. *cítit na sobě cizí pohled*). Pro příjem zrakových či sluchových vjemů naopak sloveso *cítit* užít nelze (např. kanárka můžeme *vidět* či *Slyšet*, ale nikoli *cítit*, pokud nejde o pach či dotek, srov. 3.1.3).

Dalším rozdílem mezi jazykovými obrazy zraku a sluchu na jedné straně a obrazy smyslů ostatních na straně druhé je fakt, že existují jednoslovná označení vad zraku a sluchu, např. *krátkozraký, dalekozraký, slepý, nevidomý; neslyšící, hluchý, nahluchlý, nedoslýchavý* (u zraku má čeština i výraz pro osobu s vynikajícím zrakem: *bystrozraký*), v (neoborné) češtině však nejsou jednoslovná vyjádření pro porušený či výborný čich, chuť, hmat. Je možné užít pouze obecné „*ne*cítit“ nebo různé opisy a frazémy (viz dále; o kvalitě smyslů a o smyslových defektech viz 3.1.6 a 3.1.7).

¹⁹ Tyto práce někdy rozlišují čichové vnímání retronazální a ortonazální (retronasal x orthonasal olfaction) a konstatují, že tzv. chuť je v podstatě tvořena komplexem různých typů vjemů, mimo jiné též retronazálních čichových: „The smell sensations evoked via this retronasal stimulation constitute a substantial portion of what is colloquially called *taste*, but is actually a complex mixture of gustatory, textural, temperature, and olfactory properties of foods that is perhaps most accurately captured in the term *flavor*“ (Cowart – Rawson, 2001, s. 586; autoři odkazují na práci Rozin, P. „Taste-Smell Confusions“ and the Duality of the Olfactory Sense. *Perception and Psychophysics*, 1982, 31. s. 397–511.).

Blízkost čichu a chuti, ale zejména **čichu a hmatu** se v českém jazykovém obraze světa projevuje např. tím, že k označování čichových vjemů se často užívá synestetických pojmenování z oblasti druhých dvou smyslů – převládá široce pojatý hmat (*jemná / ostrá vůně, ostrý zápach*, popř. *lehká / těžká vůně* – označení z oblasti vnímání tíhy či váhy), ale i chuť je využita dosti bohatě (*sladká vůně, kyselý pach / zápach*). Přenos výrazů z oblasti zraku je oproti tomu minimální (do této skupiny patří ojedinělý příklad z reklamy na parfém *průzračná vůně* a možná též výrazy jako *ošklivá / šeredná vůně, ošklivý / šeredný zápach*). V případě popisu složek vůní parfému je zvykem užívat výrazy z oblasti sluchové (např. *vůně s tóny ovoce / květin*).²⁰

3.2.3.4

V případě lidského čichu může být v češtině činnost „**vnímat něco čichem**“ (v doslovném významu) označena slovesy *čichat* (*očichat, očichávat, přičichnout* atp.), *vonět* k něčemu (*přivonět* atp.), *cítit*, popř. též *čuchat, čenichat*. U těchto sloves obvykle není – snad s výjimkou *vonět / přivonět* k něčemu – patrné, zda vnímané pachy jsou příjemné, nebo nepříjemné. Nemáme jednoslovné označení pro dobrou/výbornou či naopak špatnou kvalitu čichu (obdobu např. *bystrozraký* či *slepý* u zraku, viz výše), je možné užít pouze víceslovné vyjádření *mít* (nějaký – *dobrý, jemný*, popř. *špatný, slabý*) *čich* (pro dobrý čich též *mít čich jako ohař*) nebo metonymický opis *mít* (*dobrý, jemný*) *nos*.

Vnímání čichem může být pojato dvojím způsobem: jako a) spíše pasivní (označováno obvykle slovesem *cítit*) – tedy „prosté“ vnímání čichem (aniž by daný subjekt vůni či pach aktivně vyhledával, „nasával“ vzduch atp.), jako např. ve výpovědi *cítím vůni akátů; cítím květiny; cítím česnek*; nebo jako b) spíše aktivní (označováno především slovesem *čichat*) – tj. „čichem (aktivně) zjišťovat“, např. *čichat* k něčemu, *očichávat* něco, *vonět* k něčemu. Jde o obdobné dvojí pojetí, které u zrakového vnímání představuje např. rozdíl mezi *vidět* a *dívat se* a u sluchového vnímání *slyšet* a *poslouchat*.

²⁰ Přínosné by mohlo být také sledování proměn postavení jednotlivých smyslů v rámci jazykového obrazu smyslů v češtině, např. proměny frazému s významem „není po něm / nezůstalo po něm ani stopy“ naznačují oslabování pozice čichu a jeho vytlačování smysly prominentnějšími: PSJČ I (1935, s. 320) uvádí ještě dva doklady obsahující čich: *není po něm ani čichu* (z B. Němcové) a variantu kombinující čich a zrak *není po něm ani vidu, ani čichu*. V současné češtině se však užívá spíše kombinace zraku a sluchu: *není po něm ani vidu, ani slechu*.

Čichové vjemy – tj. to, co je čichem vnímáno – jsou v současné češtině dosti výrazně rozděleny na **pozitivní/příjemné** (*vůně*) a **negativní/nepříjemné** (*pach, puch, zápach, smrad, odér*). Oblast označující negativně hodnocené pachy (zápach) je přitom bohatší. (O „paletě“ slov označujících čichové vjemy srov. též P. Eisner, 1992a, s. 280–281; o jazykovém obrazu negativně hodnocených pachů viz též Saicová Řimalová, 2003.)

Vyjádřit se bez hodnotícího příznaku o nějaké vůni/pachu je dosti obtížné. Existují sice vyjádření z hlediska hodnocení neutrální (může jimi být např. *pach*²¹ a *cítit*),²² v konkrétních kontextech se však obvykle přiklánějí spíše k hodnocení negativnímu, srov. např. výpovědi *něco cítím* (= „cítím něco nepříjemného“), *něco tu je cítit* (= „něco tu smrdí“). Také ve výpovědi *v místnosti se šířil pach* (něčeho) lze za „něčeho“ dosadit spíše pachy nepříjemné, např. *cibule, potu* atp., než vůně příjemné (*v místnosti se šířil pach růží* = „byl (mluvčímu atp.) nepříjemný“).²³ Jde-li o pachy/vůně pozitivní, bývá jejich libost explicitně zmíněna, např. *cítím tu něco příjemného; cítím, jak tu něco (příjemně) voní*. Rovněž např. *načichnout něčím* se vztahuje spíše k přijetí negativně hodnoceného pachu než příjemné vůně.

O entitách, jejichž pach vnímáme, můžeme užívat slovesa *vonět, smrdět, páchnout, zapáchat, čpět, zavánět*, popř. obraty *být smradlavý, smrdutý, voňavý* aj. Již v těchto vyjádřeních je opět obsaženo hodnocení, které danému vjemu připisuje vnímající subjekt – zda daná entita vydává pach, který se vnímateli líbí (tj. *voní*), či nelíbí (tj. *smrdí* atd.) – i v případě, kdy označujeme vydávání pachu, nikoli jeho vnímání, se tedy v podstatě nelze vyjádřit neutrálně. Oblast označující vydávání negativně hodnocených pachů je opět bohatší.

Stejně jako „recepte čichových vjemů“ i „vydávání pachu“ může být pojato dvojím způsobem – buď jako a) v podstatě aktivní vydávání/vysílání

²¹ Takto neutrálně je slovo *pach* užíváno i zde v kap. 3.2.3, případná libost/nelibost je specifikována obraty pozitivně / negativně hodnocený pach.

²² Bez hodnocení libosti/nelibosti vjemu (popř. spíše s konotací kladnou) jsou označení cizího původu *aroma* a *parfemace*, jejichž užití je však kontextově omezenější. Hodnocení není také vyjádřeno u typu *cítit květiny, cítit síru* atp. (zde můžeme jen z mimojazykové zkušenosti usuzovat, které pachy bývají příjemné, které nikoli; preference různých vůní jsou individuální).

²³ Posunu konotací slova *pach* směrem ke konotacím negativním může napomáhat i jeho slovtvorná příbuznost se slovem *zápach*.

pachu, jako jakási „činnost“, „aktivita“ entity, která pach vydává (daná entita je obvykle „agentem“ či „nosičem děje“, např. *květiny v zahradě krásně voněly*), nebo je b) jako aktivní ztvárněn pach, který vychází/se šíří atp. z něčeho a daná entita je jakoby pasivní (např. z *konvice se linula vůně čerstvé kávy*).

Jazykový obraz různých pachů je založen na skutečnosti, že **nejsou viditelné ani hmatatelné**. Pach se může (jakoby sám) *šířit*,²⁴ *rozlézat, táhnout*, z něčeho *vycházet* či *se linout* nebo může *být* (něčím) *vydáván* či *šířen*. Chová se jako kontinuum něčeho nehmotného a neviditelného, podobně jako plyn či kapalina.

Může se ale také přenášet z původce na jiné entity, srov. něco něčím (= pachem něčeho) *načichne*, např. *šaty načichly plísni, vlasy mu načichly přepáleným tukem*. Pach (obvykle negativně hodnocený) může být též aktivní a do něčeho *proniknout*. Intenzita (opět obvykle negativně hodnoceného) pachu se dá měřit dle jeho dosahu: *zapáchat na deset / sto honů*.

Pach (typicky nehmotný, nehmatatelný a neviditelný) ovšem může být ztvárněn i tak, jako by byl „hmotný“ či „hmatatelný“ – do nehmotné sféry se tak přenáší hmatový vjem.²⁵ Týká se to především pachů negativně hodnocených a koncentrovaných, silných („hustých“). Dokladem na „zhmotněný“ zápach jsou např. obraty *v tom smradu může hůl státi* (Jungmann, 1990, díl IV, s. 189), *byl tam smrad, že by se dal krájet*, popř. též *zápach ho praštil přes nos*. Ojedinelé doklady na „zhmotnění“ a zviditelnění pozitivní vůně jsme našli jen v reklamách na parfémy či deodoranty, v nichž je vůně ztvárněna jako oblečení (*vůně, která tě oblékne*) či *ochranný štít*.

Slovní zásoba pro označování vůní a zápachů není příliš rozsáhlá. Lze ji rozdělit do několika okruhů:

- výrazy přenesené z oblasti jiných smyslů (viz též výše): např. *sladký, jemný, těžký* (*sladký zápach, sladká / jemná / těžká vůně* aj.);
- označení podle původce nebo podle entity, jejíž pach připomíná: např. *kočičina, myšina, rybina*,²⁶ *dřevitá / zemitá / ovocná / květinová vůně, mrtvolný zápach* – pro označování pachů je typické, že místo výrazu pro daný pach je synekdochicky užito označení entity, která pach vydává (např. *vůně*

²⁴ *Šířit se...* může i zvuk, hudba, hluk.

²⁵ Srov. též *dusno bylo přímo hmatatelné*.

²⁶ Srov. však současný význam lexému *člověčina*.

květin, cítím květiny, pach plísňe, cítím posečenou trávu); specifický výraz pro daný pach často vůbec neexistuje;

- označení obsahující hodnocení, zda je pach vnímátelei atp. příjemný / nepříjemný (např. *libá, lahodná, líbezná, nevábná vůně, nevábný zápach, odporný zápach*);
- označení podle intenzity a účinku (např. *omamná, opojná, výrazná, nevýrazná, silná, slabá, lehká vůně; výrazný, nevýrazný, silný, slabý zápach*; též *nelibá, nevábná vůně*, ale nikoli **libý zápach*).

Vůně parfémů bývá popisována podle složek nebo entit, jejichž vůni připomíná (*vůně květinová, vůně santalového dřeva*), nebo bývá užíváno adjektiv jako *elegantní, módní, klasická, romantická, emancipovaná, rafinovaná, mladá (vůně)*, která v podstatě popisují „image“ uživatele parfému.

Poněkud citlivou oblastí je pach/zápach vztahující se k člověku a k lidskému tělu, který v současnosti představuje určité tabu²⁷ (např. v reklamách na parfémy a deodoranty se neuvádí *ochrání vás, abyste nepáchli*, ale jen *ochrání vás*). Od označení pro negativně hodnocené pachy jsou odvozeny také některé nadávky, např. *smrad* (např. jako označení dítěte) či *smradoch*.²⁸

Označování vůní a zápachů se týká také řada frazémů a idiomů. I v tomto případě je bohatší okruh věnovaný negativně hodnoceným pachům. Pro negativně hodnocené pachy je využíváno následujících okruhů:

- peklo (*smrdět jako čert, ďábel*);
- vyměšování a odpady (resp. předměty s nimi související – *smrdět jako hajzl, kanál*);
- některá zvířata (*smrdět jako kozel, tchoř*; též některé předměty se zvířaty související: *smrdět jako psí kštiny*);
- mrtvoly (resp. osoby a věci s nimi spojené – *ras, rasův pytel*);
- některé (obvykle uzavřené či nevětrané) prostory (*smradu / smrad jako v tanku / hradu*, popř. *v Cařihradu*; též *smrádek, ale teploučko* se vztahuje obvykle k uzavřeným místnostem – teplo je zde protikladem vyvažujícím nevýhody zápachu).

²⁷ K historii vnímání různých pachů v dřívějších obdobích (18. a 19. stol.) srov. např. Corbin (2004).

²⁸ O možné souvislosti slov *pachatel* a *páchnout* srov. Rejzek (2001, s. 440), heslo **pachatel**: „Psl. *pachati snad znamenalo původně ‚konat těžkou práci‘, původ by mohl být onom. od citosl. základu *pach- ‚těžce oddechovat‘ (HK). V tomto případě je asi etymologicky totožné s *páchnout*.“

V oblasti pozitivně hodnocených pachů je příkladů mnohem méně: *vonět jako růže, vonět jako o posvácení*. Obrat *vonět jako v apatyce* nemusí být nutně pozitivně hodnotící a frazém *vůně jako když někdo stůně* má konotace negativní.

Je možné zobecnit, že **negativně hodnocený pach** se pojí s přesněji vymezeným okruhem: rozklad, hniloba, smrt, špína, popř. mokro, nevětranost, uzavřenost. Naopak **pozitivně hodnocené pachy** často (ale ne vždy) konotují svěžest, čistotu (zejména parfémy a deodoranty – někdy se v tomto kontextu objevuje i adjektivum *chladivý*²⁹), příp. čerstvý / čistý vzduch (tj. otevřenost, větrání atp.). Pozitivní konotace bývají spojovány s vůní květin, ovoce a s řadou spíše individuálně oblíbených entit: čerstvý chléb, čerstvá káva, pokosená tráva, voda (ale ne stojatá hnojící),³⁰ moře... Zatímco mokro a vlhko evokuje spíše negativní zápach, suché nemá pozitivní vůni, ale je spíše bez jakéhokoli pachu.

3.2.3.6

Při zkoumání jazykového obrazu čichu nelze opominout **jazykový obraz čichového orgánu – nosu**. Ovšem ne celý jazykový obraz této části těla souvisí s čichem – jazykový obraz nosu je ovlivněn nejen faktem, že jde o orgán čichu, ale též jeho pozicí, umístěním uprostřed obličeje a tím, že vyčnívá vpřed, je snadno viditelný atp. (srov. zde 2.3). Většina ze značného bohatství frazémů a idiomů, které se váží k nosu, se pojí právě s těmito dvěma rysy.

Pozice nosu, jeho umístění uprostřed obličeje, vyčnívání, viditelnost, popř. jeho různě ztvárněný pohyb jsou základem např. frazémů/idiomů *jit přímo za nose, nosit nos nahoru, nosit nos vysoko, krčit nos, poznat někomu něco na nose, ohrnovat nad něčím nos*; srov. též *ofrňovat se nad něčím*. Blízkost či snadná dostupnost něčeho může být ztvárněna jako umístění blízko nosu (*snést něco někomu až pod nos*).

Na pomezí mezi významy „čichovými“ a „polohovými“ jsou frazémy/idiomy, v nichž je nos ztvárněn jako jakýsi „pátrací“ orgán, který zároveň funguje jako synekdocha za celého člověka (*strkat do něčeho nos – nestrkej nos, do čeho ti nic není; mít nos všude* = „o všechno se starat“).

²⁹ Příklad propojení oblasti jazykového obrazu čichu s oblastí vnímání teploty; vztah zápachu a tepla srov. též výše.

³⁰ Srov. podobnost stojící, „zkažená“ x proudící, čistá voda a nehybný, zapáchající vzduch v uzavřené místnosti x proudící, čerstvý vzduch.

Významy čichové reprezentuje např. frazém *mít jemný nos*, významy přenesené související s významy čichovými např. *nejde mu to pod nos, mít něco v nose* (= „mít určité tušení“). V případech, kdy je nos pojat jako orgán čichu, může také často tento smysl metonymicky zastupovat, a to jak ve významu konkrétním (viz výše uvedený příklad *mít jemný nos*), tak i v některých přenesených významech (např. *mít na něco nos = mít na něco čich / čuch = „mít dobrou intuici“* atp.; více viz dále).

3.2.3.7

Pro **metaforická rozšíření** významů a **významy přenesené** jsou typické dvě charakteristiky:

- a) Často jde o rozšíření z oblasti vnímání smyslového k vnímání mimosmyslovému, k tušení, intuici (často něčeho, co teprve přijde, ale je už blízko).
- b) Častěji jde o rozšíření významů z oblasti negativního hodnocení (zápachu) než významů pozitivních (vůně).

Přenesené významy je možné rozdělit do několika typů, u nichž se zároveň pokusíme vymezit, které „konkrétní“ významy jsou jejich základem (dílicí zdrojové oblasti čichu); využijeme při tom příklady z české frazeologie a idiomatiky:

- Čich jako („konkrétní“) smysl, schopnost vnímat „konkrétní“ pachy je rozšířen na **nevymezený smysl bez specifického orgánu**. Stává se schopností vnímat nehmatatelné, neviditelné; schopností tušit, předvídat, popř. něčeho si všimnout, mít postřeh pro něco. Význam můžeme doložit např. spojeními *mít na něco čich; mít na něco (dobrý) nos; mít (dobrý, jemný) nos; mít (dobrý, jemný) čich* (oba poslední případy s významem „mít (dobrý) instinkt“ atp.; všechny čtyři případy jsou zároveň příkladem konstrukcí, v nichž může být *čich* zastoupen *nosem*). Případy tušení nehmatatelných jevů dokládají také např. obraty *čichat v něčem lest; cítit u někoho groš* (v tomto případě předpokládáme *cítit* s významem čichovým; k oběma příkladům viz též níže o rozšíření na jevy nehmatné).
- Zjišťování pachu pojaté jako aktivní činnost, aktivní vyhledávání něčeho podle pachu může být rozšířeno i na aktivní **vyhledávání jevů, které nevydávají „konkrétní“ pach**. Synonymem by byla slovesa *pídit se, hledat*. Užití tohoto typu bývají expresivní, hovorová a většinou mají negativní konotace („starat se o něco či pátrat po něčem, do čeho dotýčenému nic není“). PSJČ I (1935, s. 320) uvádí např. úryvek z J. Vrchlic-

kého *kde groš, hned po něm každý čichá*. V tomto významu se uplatňují mimo jiné slovesa *čmuchar, čenichat, věřit*, primárně spojená se zvířaty (asi zejména se psem).

- Vydávání negativně hodnoceného pachu se může přenášet na **negativní hodnocení původce pachu** vůbec – jako kdyby daný jev vydával zápach, který člověka odpuzuje, vyvolává v něm negativní reakci. Rerezentantem tohoto typu je např. frazém *něco někomu nevoní (práce mu nevoní; řemeslo mu nevoní; na venkově mu to nevoní* aj. – v podstatě synonymní je i *není mu to po chuti*, jeden z příkladů blízkosti jazykových obrazů čichu a chuti). Dalším zástupcem je obrat *něco nejde někomu pod nos (nejde mu to pod nos)*.³¹

V obou typech příkladů je zřetelně vymezena oblast jevů, které mohou někomu „nevonět“ nebo „nejít pod nos“. Jde obvykle o něco, o čem se obecně soudí, že by k tomu měl mít člověk kladný vztah, něco, co je všeobecně kladně hodnoceno (vyjádření jako *krádež / vražda mu nevoní* by tedy vyžadovala specifický kontext).³²

- Vydávání pachu, který je vnímatelný čichem, je **rozšířeno na jevy nehmatné** – tušení, předtuchu něčeho, co se blíží, bude určitou situací způsobeno, popř. co je přítomno, ale není viditelné či hmatatelné – opět jako by se z těchto blížících se či nehmatatelných a neviditelných jevů šířil pach, který cítíme (a to i tehdy, když jeho původce ještě nevidíme – ani u „reálných“ pachů nemusíme jejich původce vidět).

Do této skupiny lze přiřadit příklady *to smrdí kriminálněm, to páchne čertovinou, to (pěst) smrdí krchovem, zapáchá to nepoctivostí*. PSJČ uvádí ještě doklady *páchl z něho hřích* (PSJČ IV, část 1, 1941–1942, s. 21) a *s tebou to smrdí (ve významu „s tebou je to zlé, špatné“* (PSJČ V, 1948–1951, s. 445)). Ve všech případech je přítomno negativní hodnocení (jde tedy o zápach, nikoli vůni, a o jevy negativně hodnocené – kromě specifických kontextů nelze užít formulace jako **to páchne / voní poctivostí, pochvalou* atp.) Zvláštním případem je frazém *smrdět penězi / grošem / korunou* (= „nemít peníze“), u nějž by očekávaný význam byl „má peníze a načichl od nich / je po nich cítit / jsou z něj cítit“.

³¹ Vyskytuje se i varianta *nejde mu to pod fousy* (vousy jsou stejně jako nos umístěny v obličejí – u další obdoby *nejde mu to do noty* tento sdílený rys chybí).

³² Do skupiny by mohl patřit i frazém *nemůžu ho ani cítit*, i když v tomto případě vzhledem k obecnosti významu slovesa *cítit* (viz výše) není jednoznačné, že jde o čich – je možné jej interpretovat také jako ukázkou hierarchie smyslů („nemůžu ho vidět, slyšet, ale dokonce ani cítit“).

- Netrvalost, pomíjivost čichového vjemu se odráží ve významu „**zběžně**“ (krátce, povrchně atp.) **se seznámit s něčím**“ v obrazech jako *přičichnout k něčemu*, např. *jen z dálky trochu čuchl k svobodě* (PSJČ I, 1935, s. 320); *během své stáže v zahraničí přičichl ke generativní gramatice*.
- Přenositelnost pachů, fakt, že se mohou z původce rozšířit na další entity a držet se jich, je základem významu popsateľného jako „**být ovlivněn**“ (ale ne zcela změněn) něčím“, např. *načichl svobodou*; *načichl strukturalismem*.
- Vyskytují se také případy, v nichž je **přítomnost člověka** zastoupena vydáváním pachu, např. *celý týden tam nepáchl*. Ve spojení *pořád tady smrdí* (srov. též *zaclání*, 3.2.1.2.4) je konstatování o přítomnosti osoby kombinováno s negativním hodnocením této skutečnosti. Naopak nepřítomnost lidí lze vyjádřit frazémem/idiomem *ani noha (někam) nepáchla*, v němž je osoba synekdochicky zastoupena nohou a její (ne)přítomnost vydáváním pachu.

Vedle výše uvedených případů se mohou vyskytnout i jednotlivé případy zvláštní, např. *sčuchli se³³* ve významu „dali se dohromady“ (s negativními konotacemi).

3.2.4 Chut'

3.2.4.1

Vjemy, které běžně, neterminologicky označujeme jako „chut'“, mohou být směsí několika druhů vjemů. Nezanedbatelný je vliv čichu – např. při rýmě, kdy náš čich řádně nefunguje, pro nás i jídlo ztrácí část své chuti (srov. Atkinsonová a kol., 1995, s. 165). Existuje také souvislost chuti s vnímáním hmatovým či vnímáním teploty, srov. např. poznatky o čidlech chuti, chuťových pohárcích, které jsou umístěny ve sliznici jazyka, měkkého patra a horní části hltanu: „Chuťové pohárky jsou citlivé také na dotek, teplo a tlak; chuťové dojmy tak představují komplexní zážitky“ (Nakonečný, 1995, s. 165). Vnímání chuti a hodnocení její libosti či nelibosti není dáno jen charakterem vnímané látky, ale je i kulturně podmíněno (Nakonečný, 1995, s. 183) a liší se také u jednotlivých osob, neboť je ovlivněno i naším genetickým předurčením a dřívějšími zkušenostmi (Atkinsonová a kol.,

³³ Opět je zde možná souvislost se zvířecí říší.

1995, s. 165). Uvádí se také, že u zvířat souvisí chuť na nějaký druh potravy s jejich fyziologickými potřebami určitých látek, u člověka však již tento vztah vymizel (Nakonečný, 1995, s. 183). Základní chuti, které rozlišujeme, jsou **sladká, slaná, hořká a kyselá** (Atkinsonová a kol., 1995, s. 165 aj.).

Některé z těchto poznatků korespondují i s jazykovým obrazem chuti v češtině, např. vztah chuti k čichu, hmatu a vnímání teploty – jako drobný příklad vztahu chuti a čichu může posloužit např. frazém *dát / dávat si do nosu*, který užíváme o jídle (ve významu „užít / užívat si“), přestože jeho klíčovou součástí je slovo *nos*, označení orgánu čichu (srov. též např. významovou blízkost frazémů *není mu to po chuti* a *nevoní mu to*). Slovní zásoba popisující různé druhy chutí odpovídá výše zmíněnému repertoáru základních chutí, v českém jazykovém obraze chuti však navíc zaujímá důležité místo ještě chuť **trpká**. A také v českém jazykovém obraze chuti hrají značnou roli emoce a hodnocení libosti či nelibosti (obdobná pozorování pro polštinu srov. Pajdzińska, 1996, s. 125–127).

3.2.4.2

V češtině je chuť ztvárněna dvěma základními způsoby, přičemž není důležité, zda jde o chuť jako smysl, nebo chuť ve významech dnes vnímaných jako přenesené („chtění“):

- **chuť připomíná „věc“**, s níž je možné manipulovat a kterou lze přemístovat: *chuť* (na něco – a to nejen na jídlo, viz dále) můžeme např. *dostat, mít*, ale také *ztratit* či nám ji něco / někdo může *vzít / brát* (srov. též *znehutit* někomu něco);
- **chuť připomíná vlastnost či schopnost**, něco, co má člověk v sobě; toto pojetí se projevuje v příkladech, kdy nejde o chuť k jídlu, jako *dodávat* někomu *chuť do něčeho* (ve významu „povzbuzovat“, viz též *dělat něco s chutí* i archaické *chutě do práce / do toho*), *nechat si zajít chuť*, *spravit si něčím chuť*, *přijít* někomu *k chuti* či obrat *dráždit* něčí *chuť*, který evokuje podráždění čidel chuti (viz výše).

V případě jídla, nápojů a dalších jevů, u nichž hovoříme o chuti, je chuť ztvárněna jako jejich vlastnost či charakteristika. Mohou chuť *mít* (ve významu „mít dobrou chuť“; přítomnost chuti je v tomto případě hodnocena jako charakteristika kladná, srov. označení *chutný* či *bohatá chuť*), nebo *nemít* (tj. „být bez chuti“; slabou nebo nevýraznou chuť hodnotíme záporně, ačkoli nejde nutně přímo o chuť špatnou, nepřijemnou,

viz též dále); dané jídlo apod. nám *chutná*, nebo *nechutná*. Něco může také být nějaké (*sladké / hořké*) chuti nebo být nějaké (*sladké / slané*). Chuť jako vlastnost či charakteristiku je možné v něčem objevit, poznat a oblíbit si (*přijít něčemu na chuť*) a je možné ji přidávat (*dodávat chuť* nějakému jídlu, např. kořením).

Při užití množného čísla (*dělat někomu chutě, mít divné chutě, mít tisíc / sto chutí udělat něco*) a při deminuci (*choutky*) dochází k významovým posunům.

3.2.4.3

Přestože můžeme *vychutnávat* jídla rozmanitých chutí a přeneseně i požítiky nehmotné (*divadelní představení, cestu, chvíle klidu* či *radosti*, ale také *vychutnat si pocit převahy*), česká slovní zásoba označující chuťové vjemy není zvláště bohatá – jak poznamenává P. Eisner: „Snad v žádné jiné oblasti nekončí se boj jazyka s kvalitami takovou prohrou jako v oblasti chuťové“ (Eisner, 1992, s. 281). Oproti např. vjemům čichovým, pro něž čeština také nemá bohatou specializovanou slovní zásobu, je však lexikum popisující chuti ustálenější a uzavřenější.³⁴

Při **označování základních chuťových vjemů** jsou užívána adjektiva *sladký, slaný, kyselý, hořký*. Z hlediska etymologického souvisí *kyselý* s *kvasit* a *kysat* (Rejzek, 2001, s. 328 a 325) a *hořký* s *horoký* (Machek, 1957, s. 139; srov. též Němec, 1968, s. 13). Jeden z možných, i když ne široce uznávaných výkladů předpokládá vztah mezi adjektivy *sladký* a *slaný*: *sladký* původně znamenalo chutný, mající příjemnou, výraznou atp. chuť danou slaností (Rejzek, 2001, s. 579; Machek, 1957, s. 451). Užívá se také označení *trpký* (chuť mezi hořkou a kyselou), které souvisí etymologicky se slovesy *trnout* a *trpět* (Rejzek, 2001, s. 675). Vyskytují se i kombinace některých chutí základních, nejběžnější je zřejmě *sladkokyselý*.

Vedle pojmenování specializovaných pro chuťové vjemy jsou využívána také označení z oblasti hmatové a pojmenování související primárně s vnímáním teploty, např. chuť může být *ostrá, pálivá, palčivá, lehká, těžká* (srov. též *těžké / lehké víno / jídlo*), *jemná*. Některé výrazy, popisující

³⁴ Srov. též pozorování ze zahraničních výzkumů, že mezi mluvčími panuje při popisu chutí značná shoda v užití určitého slovního označení chuti (Atkinsonová a kol., 1995, s. 165); obdobné výsledky snad lze očekávat i u českých mluvčích.

především soulad několika chutí, pocházejí z oblasti sluchové, např. *harmonie chutí (a vůní)*, jídlo může být *hotový koncert* a chuti mohou *tvorit akord*. Chuť je označována také podle hodnocení vnímajícího subjektu jako *dobrá, (ne)příjemná, odporná* atp. Další možností je pojmenování podle látky, která je zdrojem chuti či jejíž chuti se daná chuť podobá, *chuť / chutnat po třešních, mandlích*; (mít chuť či chutnat) *jako mandle; chuť kořeněná, zemitá* atp.

Ve frazeologizovaných přirovnáních popisujících jednotlivé chuti se objevují substance, u nichž je daná chuť výrazná, typická. V přirovnáních týkajících se **sladké** chuti (něčeho) se vyskytuje med, cukr a (cukrem) slazená jídla, např. *sladký jako med, cukr, cukrkandl, cumel, kaše, náky* (srov. SČFI I). Řadu z těchto přirovnání je možné užít jak s konotacemi kladnými, tj. „příjemně sladký“, tak negativními, obvykle ve významu „příliš sladký, nepříjemný“ (metaforické významy viz 3.2.4.5). Ne všechna přirovnání obsahující slovo *cukr* však souvisejí s chutí, např. *být jako z cukru* může znamenat jednak „být upravený“ (pravd. jakoby naškrobený (cukrem) či čistý / bílý (motivované barvou cukru)), jednak „být málo odolný“ (snadná rozpustnost cukru) atp. Relativně bohatý je též repertoár přirovnání vztahujících se **k hořkému**: *hořký jako pelyněk, žluč, zeměžluč, utrejch, čert*. Přirovnání pro to, co vnímáme jako **kyselé**, je málo: *kyselý jako štváček, ocet*. Zajímavé je, že pro **slanou** chuť např. Čermák – Hronek a kol. (1983) neuvádějí žádná frazeologizovaná přirovnání; snad je možné předpokládat existenci expresivního/obhroublého *slaný jako prase* ve významu „velmi či příliš slaný“ (podobně *kyselý jako prase, hořký jako prase, sladký jako prase*; „prase“ je přitom častá složka přirovnání označujících „příliš velkou míru“ něčeho, srov. *těžký, opilý jako prase*; srov. též (moravské) *sladký jako sviňa* aj. (viz Hladká, 1995)).

Různé chuti bývají **hodnoceny** kladně nebo záporně, a to jak v případě chuti jídla či nápoje, tak ve významech přenesených (o nich viz 3.2.4.5).³⁵ Oproti tomu *příchuť* v jídle či nápoji může být hodnocena kladně i záporně (*jahodová příchuť; příchuť kovu*), avšak ve významech přenesených téměř výhradně záporně (*příchuť hrabivosti*). Pouze se záporným hodnocením spojujeme *pachuť* (tj. „zbytkovou nepříjemnou chuť“) – doslova i obrazně (*pachuť zrady*).

³⁵ Označit nějakou chuť „neutrálně“, bez asociovaného kladného či záporného hodnocení je dosti obtížné (srov. např. *zajímavá, zvláštní, nezvyklá chuť*).

3.2.4.4

Z lidských orgánů je s chutí nejvíce svázán **jazyk**, na němž jsou především umístěny chuťové pohárky. V českém jazykovém obraze této části lidského těla ale zaujímá jeho pojetí jako orgánu chuti jen okrajové místo, a to i v případě užití metaforických (*má chlupatý jazyk* ve významu „mlsný“, „schopný rozlišit jemné odstíny chutí“; nikoli sice s chutí, ale alespoň s jídlem/pitím souvisí ještě *spálit si jazyk* ve významu „doplatit na něco“). Většinou však jazyk zastupuje mluvení. Např. některá metaforická užití se týkají aktu mluvení či naopak mlčení (*dát si pozor na jazyk; držet jazyk za zuby; srbí mě jazyk*), jiná způsobu, jakým osoba mluví, a to buď spíše z hlediska obsahu (*mluví, co mu slina na jazyk přinese*), nebo spíše formální podoby řeči, tj. výslovnosti, tempa atp. (*plete se mu jazyk; šlape si na jazyk; převalovat slova na jazyku*). V případech jako *mít jazyk jako břitva* („být drzý“ atp.), *mít jedovatý jazyk, zlí jazykové* již spíše než o způsob mluvení jde šíře o způsob chování či charakter osoby. V dalších příkladech je jazyk pojat jako „povrch“ lidského těla, resp. vstupní či výstupní brána (*mít něco už už na jazyku, mít smrt na jazyku*) a jako jeho protipól bývá položeno srdce, tj. „vnitřek“: *co na srdci, to na jazyku; mít na jazyku med a v srdci jed* (o jazykovém obraze srdce viz 5.1).

3.2.4.5

Přeneseně připisujeme chuť i jiným jevům než potravě (*chuť slávy, chuť úspěchu, jak chutná moc*). Chuť zde zastupuje **vztah subjektu k dané entitě**, její hodnocení či emoce, které vzbuzuje, a může být dále specifikována z hlediska (ne)libosti; využívány jsou k tomu především metaforicky rozšířené významy adjektiv označujících základní chuti (*hořký osud, hořké zklamání, sladký život* atd., viz dále). V některých případech mohou být u téže entity vyjádřeny jak pocity libé, tak nelibé (*opojná chuť slávy i trpká chuť slávy*). Řadu jevů, jimž bývají často připisovány rozmanité „chuti“, lze zařadit mezi prostředky sloužící k verbální i neverbální komunikaci, jako jsou výrazy tváře (*kyselý obličej*) a zejména úsměv (*sladký, trpký, zatrpklý, kyselý, nakyselý, hořký, zahořklý úsměv*; též *usmívat se sladce, kysele* atd.), řeč, slova (zejména *sladká slova / slovíčka*), hlas (*sladký / nasládlý hlas / hlásek*). *Ochutnat* je tedy možné nejen jídlo a pití, ale v přeneseném významu (tj. „zjistit vlastnosti, vyzkoušet (okusit)“) i řadu jevů dalších, spíše pozitivních (*ochutnat, popř. též okusit radosti života / slávy i bohatství*).

Metafory a metaforická užití (řada metafor je již uvedena výše), jejichž zdrojovou oblastí je chuť, lze rozdělit na dva základní motivační okruhy: a) chuť jako jeden ze smyslů a b) chuť jako „chtění“, „chtivost“. Oblast využívající pojetí chuti jako smyslu je rozsáhlejší, oba okruhy se však mohou překrývat; srov. např. *dělat něco s ne/chutí* sub a).

Ad a) **Chuť jako jeden ze smyslů je svázána s emocemi** – především vyjadřuje různá hodnocení, často z hlediska libosti a nelibosti, např. *dělat něco s ne/chutí, dělat něco podle své chuti, ne/bylo mu to po chuti*. *Pochoutka* může mít jak konotace kladné, tak záporné (ironické užití); jednoznačně negativní konotace má *nechutný* („odporný“, např. *vtíp, čin*), *provádět různé nechutnosti, chuťovka* (ironicky „jednání vzbuzující nelibost, odpor“).

Specifikovanější hodnocení jsou spojena s jednotlivými chutěmi (*sladký, hořký, kyselý, slaný a trpký*; nejbohatší je oblast spojená s chutí hořkou a trpkou).

Sladký je zpravidla spojeno s libými pocity, zejména se spokojeností (*sladký život, sladce spát, sladké vzpomínky, sladké dítě, sladký polibek, sladká odměna, pomsta bude sladká*). Přemíra sladkosti a někdy i sladkost sama však mívá konotace negativní. Často evokuje neupřímnost, pokrytectví (*nasládlý / přeslazený / cukrkandlový úsměv*). V případě uměleckých děl konotuje sladkost jistý (např. naivní, kýčovitý) typ obsahu a nevalnou uměleckou hodnotu (*sladák, limonáda* – např. o filmu, *nasládlá melodie*). Příklady jako *sladká / medová slova / slovíčka, cukrovat, cukroušek* mohou mít konotace záporné (tj. neupřímnost atd.) i kladné (např. milá, milostná slova atp.; *medové řeči / řečičky* však mají jen konotace negativní).³⁶ Stejně tak frazém *osladit* někomu něco může mít jak význam „zpříjemnit“, tak i „znepříjemnit“ (ironie). Hallerův Český slovník věcný a synonymický (Haller, 1969–1986) uvádí také řadu složených adjektiv, jejichž jedním komponentem je *sladko-* nebo *-sladký*. Sladkost se v nich kombinuje s komponenty konotujícími nepříjemnost, bolest, smutek atp., většina je však dnes zastaralá, archaická (*sladkobolná píseň, sladkokyselý úsměv, sladkohořká novina, hořkosladká chvíle, smutnosladké dumy* aj.).

Opozitem sladké chuti je chuť **hořká**. Hořkost má negativní konotace; evokuje bolest a strádání, které často souvisí s mezilidskými vztahy

³⁶ Med bývá vedle sladkosti asociován ještě se svou táhnoucí se a lepkavou konzistencí (např. *mazat někomu med kolem pusy / huby*).

nebo s průběhem lidského života (*hořké vzpomínky, hořká pravda, hořký osud, naplnilo ji to hořkostí, hořce plakat, zahořknout*, srov. i knižní *hoře, hořekovat, vypít kalich hořkosti až do dna / na dno*), nebo alespoň nepříjemnost (*spolknout hořkou pilulku / hořké sousto* ve významu „vyslechnout něco nepříjemného“, *vítězství mu zhořklo / zanechalo hořkou pachut* ve významu „vítězství mělo nepříjemné důsledky“). Sloveso *rozhořčit se* a jeho deriváty pocítují někteří mluvčí spíše jako blízké slovesu *hořet* a tímto prostřednictvím jako součást konceptualizace hněvu; jiní ho spojují s adjektivem *hořký* (*horký* a *hořký* mají týž etymologický základ). To se do jisté míry týká i adjektiva *rozhořčený*. Jako *rozhořčený* může být chápán člověk naplněný hořkostí nebo také člověk, který svoji nelibost a strádání aktivně ventiluje; hořkost zpravidla není spojena s aktivitou, hořkostí naplněný člověk je *zahořklý* a *roztrpčený* (viz též dále), v podstatě pasivní.

Negativní konotace má i odstín hořkosti *trpký*. Je spojen s pocity křivdy a nespravedlnosti, tedy též s mezilidskými vztahy; co je trpké, to se člověka bolestně dotýká (*trpká slova, trpký humor, trpké zklamání, zatrpknout, zatrpklý*).

Kyselá chuť jako zdroj metafor se omezuje především na výraz obličej a evokuje zklamání, rozčarování, popř. jinak motivovanou nelibost (*kyselý obličej / dělat kyselé obličej, kyselý úsměv, kyselit se / kyselit tvář nad něčím*).

Porovnáme-li hořkost a trpkost na straně jedné a kyselost na straně druhé, můžeme snad říci, že pocity hořkosti a trpkosti spojujeme s nějakým psychickým poraněním (jde o nelibost „oprávněnou“), zatímco kyselost spíše se závistí, záští (spíše nelibost „neoprávněná“).

Negativní konotace má vesměs i chuť **slaná**, např. *někomu něco osolit* ve významu „zhoršit situaci“, podobně *zasolit někomu* (srov. též *sypat sůl do rány*). Negativně je již od biblických dob hodnoceno ovšem i to, co je *ne-slané, nemastné, mdlé, vlažné*, tedy bez chuti, (víra, postoj, jednání, srov. Ouredník, 1994); opozitem je v současné době *má to chuť i vůni* (viz též 3.2.4.2). Kladné konotace jsou spojeny s vyjádřením *potřebovat něco/někoho jako sůl*, které asociuje nezbytnost. Některé metafory jsou motivačně vzdálenější, např. *vsolit peníze*.

Ve vybraných kontextech (často označení psychických stavů člověka) se mohou různé chuti stát téměř synonymními. Jako výrazy významově blízké fungují především *hořký* a *trpký* při označení některých duševních stavů či jiných projevů (*naplněný hořkostí / trpkostí, plný rozhořčení / roztrpčení, mít v srdci trpkost / hořkost, též hořký / trpký úsměv*). Občas si jsou v tomto kontextu blízké nejen *hořký* a *trpký*, ale i *kyselý*, např. ve významu „stát se mrzu-

tým, nevlídným“ atp. můžeme užít *zatrpknout, zhořknout / zahořknout* i *zkysnout / stát se kyselým* (srov. též *zůstat na ocet; zakyslá stará panna*),³⁷ každá ze skupin však asociuje jiné příčiny vzniku nevlídnosti či mrzutosti (viz výše). Pro označení významu „činit něco někomu nepříjemným atp.“ je možné využít výrazů odkazujících k chuti trpké, slané i sladké (*ztrpčít / ztrpčovat, osolit, osladit / oslazovat*).

Pro některé z výše uvedených příkladů (a to zejména u chuti hořké) je možné nalézt rovněž významově blízká vyjádření související s vnímáním **teploty**. Případům popisujícím duševní stavy člověka (či jejich projevy) jako *zahořklost, zatrpklost, kyselost* odpovídá ztráta či nedostatek teploty, takový člověk je *chladný, studený, ledový*.³⁸ Naopak to, co člověka dráždí, co jej obtěžuje zvenku, má teploty příliš, např. *hořký výsměch* může být též *palčivý, žhavý*; ekvivalentem „(u)činit něco někomu nepříjemným“ (*ztrpčovat, osolit* atp.) je *zátápět, zatopit, zavařit*.

Podobně lze doložit souvislost s některými vjemy hmatovými. Jevy nepříjemné se asociují i s nepříjemnými (bolest atp. působícími) vjemy hmatovými, např. nevlídný člověk je *trpký, kyselý*, ale též *pichlavý, štíplavý, kousavý*.³⁹ *Trpký* či *hořký chléb* (ve významu „svízelný způsob života“) může být i *tvrdý (jíst hořký / tvrdý chleba / chlebiček* atd.). Sladkosti či přeslazenosti je blízká (přílišná) hladkost (*sladká i hladká slovíčka* jsou „falešná“).

Ad b) Druhým motivačním okruhem metafor je chuť ve významu „**žádostivost, chtivost**“ (např. *přijít něčemu na chuť, s jídlem roste chuť*).⁴⁰ Tato blízkost chuti a „chtění“ odpovídá i etymologické souvislosti mezi slovy *chuť* a *chtít* (Machek, 1957, s. 165; Rejzek, 2001, s. 230).

Pojmenování *chuť* také může zastupovat **zájem, odhodlání, vůli**, např. (*mít chuť do života, chuť do práce, chuť psát*, srov. i archaické *chutě do práce*).

3.2.5 Hmat

Za nejjistější smysl, spolehlivě umožňující poznání, se tradičně považuje zrak; srov. zejména velmi produktivní metaforu „vidět znamená vědět“,

³⁷ Srov. *rozhořčit / roztrpčít / nakvasit* někoho ve významu „vzbudit v někom nelibost, rozčít“ atp. a etymologickou souvislost *kyselý* a *kvásit*.

³⁸ Srov. též opozitum *vřelý*.

³⁹ Popř. i *šlouha, rýpal*.

⁴⁰ Srov. též *mlsný kocour* o (sexuálně) chtivém muži.

např. *je to očividné; na vlastní oči jsem to viděla* (viz zde 3.2.1). Hmat mu však úspěšně konkuruje; je potvrzením naší zkušenosti, přesvědčivým argumentem, že něco opravdu známe. Právě hmatem si také můžeme ověřit, že daná věc skutečně existuje, že není představou ani přeludem; proto argumentujeme: *můžu si na to sáhnout; vždyť jsem to měla v ruce; v těchhle rukách jsem to držela*. Tak bezprostřední kontakt člověka s realitou žádný jiný smysl nemožňuje. Opravdu dotknout se můžeme jen toho, co zaujímá nějaký prostor, má nějakou váhu: jen to je hmatatelné. Pokud je takové srovnání vůbec možné, hmat je patrně více spjat s lidskou tělesností než kognitivní smysly zrak a sluch; můžeme něco *vidět duševním zrakem, v duchu něco slyšet*, ale hmatové představy jsou spíše výjimečné (např. *představila si hebkost dětské pokožky; když si jen představím, že by se mě dotkl, naskočí mi husí kůže*). Hmat je také smyslem, o který nemůžeme přijít: člověk může být slepý, hluchý, necítit pachy ani chutě, ale patrně se nemůže stát, že by na žádném místě těla dotyk vůbec necítil. Je tedy tím „posledním“ smyslem, který i slepohluchým lidem umožňuje orientaci ve světě.

Vědecká definice uvádí, že hmat slouží k **vnímání počitků kožních a pohybových**. Má tedy širší význam než **vnímání dotyku, chladu, tepla, vlhka, bolesti**. Někdy se přímo mluví o kinestetickém systému, který zahrnuje i smysl, který člověku poskytuje informace o pohybu jeho těla v prostoru, směru a rychlosti pohybu těla, o poloze celého těla (zejména jeho rovnováze) i poloze jednotlivých orgánů.⁴¹ Hmat má četné styčné body s dalšími smysly, zejména čichem a chutí, srov. zde 3.1.3, 3.2.3, 3.2.4.

Hmat má řadu aspektů: můžeme něco *nahmatat, dotknout se toho, osahat to, vzít, uchopit, držet* a zase *pustit*, hmatem také zjistíme, jaký je povrch předmětu (*hladký, drsný, hrubý, jemný, suchý, vlhký, mokrý, lepkavý, slizký*), jaká je jeho teplota (*horký, teplý, vlažný, studený, ledový*); jestliže něco uchopíme, poznáme,

⁴¹ Ve vztahu k jednotlivým smyslům má specifické postavení **chvění, třas, kmitání, vibrace**. Nejen jejich vnímání, ale také bezděčné „vytváření“ má blízko k hmatu, repektive ke kinestetickému systému, chvění vnímáme celým tělem („cítíme ho“). Právě chvěním jsou motivována četná pojmenování projevů emocí, např. *chvěje / třese se mu hlas / brada; je celý rozchevělý; třesou se mu ruce; třese se na něco; třese se strachy / zimou / rozčilením; otrásl se odporem; zpráva jím otrásla; otrěsný případ; zatřást někým* a další. Chvění samozřejmě vnímáme také sluchem; zvuk je mechanickým (akustickým) vlněním, harmonické kmitavé pohyby vnímáme jako tóny, pravidelné vibrace jako rytmus. O tom, že chvění a vibrace vnímáme nejen sluchem, ale celým tělem, svědčí mimo jiné i to, že je vnímají i neslyšící.

jestli je to *tvrdé, měkké, pevné, pružné, sypké, tuhé* atd. Také některé děje jsou dotykem vyvolány nebo jinak s dotykem spjaty: jde o typy pohybu způsobeného primárně rukama člověka, např. *tlačit, tisknout, mačkat, třít, dřít, škrábat, šimrat, cpát, štípat, drásat, drtit, hníst* a mnoho dalších. Jak pojmenování vlastností zjistitelných hmatem, tak slovesa pohybu se v obrazných vyjádřeních uplatňují v širokém spektru významů (viz zde 3.2.5.4, 3.2.5.5).

Zde se zaměříme zejména na pojmenování nefyzických jevů motivovaných hmatem, ukážeme, **jak smyslová zkušenost hmatu prorostla do konceptualizace jevů mentálních** a především **společenských** (o fyzických aspektech hmatu v češtině viz M. Havlík, 1999). Soustředíme se hlavně na hmat v užším pojetí, ke kinestetickým aspektům přihlídneme pouze okrajově. Materiál, který jsme shromáždili, je značně rozsáhlý a příklady zde uváděné mají spíše ilustrativní charakter.

Ve zdrojové oblasti hmatu jsme vyčlenili pět výraznějších dílčích domén:

- a) překlenutí vzdálenosti vycházející z opozice daleko - blízko
- b) orgány hmatu
- c) vlastní dotýkání
- d) vlastnosti toho, čeho se dotýkáme
- e) děje způsobené dotykem

Uvedené dílčí domény jsou jen hrubě vymezeny a nezahrnují všechna vyjádření hmatem motivovaná. Není třeba ani uvádět, že hranice mezi nimi nejsou ostré, ale prostupné, popř. konkrétní jazyková vyjádření propojují zdrojovou oblast hmatu se zdrojovými oblastmi jinými. Analýza materiálu též ukázala, že k tomu, abychom vyjádřili význam slov a frazémů motivovaných hmatem, velmi často užíváme jiných slov, která jsou opět právě hmatem motivována, např. *poutavý* je parafrázováno jako *přitažlivý*, sloveso *protlačit se* jako *prodrat se, lpět na něčem* jako *vytrvale se držet*; podobně je tomu i ve zdrojové oblasti zraku (viz 3.2.1).

3.2.5.1

Překlenutí vzdálenosti (opozice daleko - blízko). Podle Lakoffa a Johnsona (1980/2002) opozice **daleko - blízko** patří k základním orientačním metaforám, srov. i konceptuální schéma „spojení“. Nejčastější **cílovou oblastí** jsou v této dílčí doméně **vztahy mezi lidmi** (věcné i citové).

Než k dotyku dojde, je zpravidla třeba překlenout nějakou vzdálenost; k překlenování vzdálenosti dochází často tím, že lidé mají spolu něco společného, něco je spojuje: *potkávají se, setkávají se, stýkají se, jsou spolu ve styku, ve spojení, v kontaktu*. (Celou škálu takových významů vyjadřují slovesa se starobylym kořenem *-tk-*.) Tato „produktivní“ konceptuální metafora umožňuje myslet a mluvit o mezilidských vztazích jako o kontaktech, a tvořit tak jazykové metafory nové: *spojení* nebo *kontakt* lze *navázat, udržovat, přerušit, ztratit i obnovit*. Kontakt navazuje i autor se čtenářem, herec s publikem, o těch, kdo snadno a rádi navazují kontakty, říkáme, že jsou *kontaktní*. Připomeňme i někdejší Kunderův novotvar *kontaktáž* („seznámení s přitažlivou dívkou“). *Kontaktní* je i *adresa* nebo *telefonní číslo*, slouží-li k navázání kontaktu (zpravidla se zájemcem nebo uchazečem o něco). Z polštiny proniká do češtiny i sloveso *skontaktovat se s někým* (spíše kvůli věcnému jednání); významově (zejména konotacemi) se liší od *sblížit se s někým*, které evokuje především sblížení citové, podobně *přiblížit se někomu, být si blízcí* (citově, postoji, názory, zájmy), podobné konotace má *blízký přítel / člověk*, srov. i v křesťanské tradici užívané slovo *bližní*. Dnes již zastaralý je výraz *blíženci* pro nejbližší sourozence (dvojčata); jeho význam se zúžil a v dnešní češtině se užívá prakticky jen pro jedno ze znamení zvěrokruhu. Za *blízké* můžeme považovat i názory nebo postoje jiného člověka, můžeme se *s někým sblížit* (nesymetrický vztah vyjadřuje *přilnout k někomu*) nebo naopak vzájemně *se vzdalovat* (citově); *sblížit* nebo *vzdálit* se mohou nejen osoby, ale také jejich *zájmy, stanoviska* či *postoje*.

Neutrální konotace má *blízký příbuzný*, opozicí je *příbuzný vzdálený*; tady jde o vymezení vztahu příbuzenského, nikoli citového (vzdáleným příbuzným je např. bratranec tchána). *Vzdálený přítel* však není opozicí *přítele blízkého*, adjektivum *vzdálený* se tu užívá obvykle v prvotním významu (*přítel*, který žije daleko). Pokud jde o mezilidské vztahy, *blížkost* je tedy v češtině (paradoxně) vztahem těsnějším než *spojení* nebo *kontakt*; jestliže *jsme s někým ve spojení*, nemusíme *si být* vůbec *blízcí*.

Blížkost ve vyjádření mezilidských vztahů má zpravidla pozitivní konotace, výjimečně však může být i nepřijemná, nežádoucí; svědčí o tom sloveso *ubližít*. Není to motivováno jen možným narušením soukromé sféry, přílišnou blízkostí (jako třeba frazémy *lepít se na někoho; přisát se na někoho*), důvody jsou i etymologické: ve slovese *ubližít* přetrvává (jinak už zapomenutá) etymologická souvislost slov *blízký a tlačit*, ba dokonce *bít* (Rejzek, 2001).

Abychom vyjádřili překlenování vzdálenosti (nebo proces opačný), využíváme i některých dalších jazykových prostředků motivovaných hma-

tem, např. ve frazémách vyjadřujících mezilidské vztahy *držet si někoho od těla; pustit si ho k tělu* (viz 3.2.5.3.2). Člověk, který nemá o kontakt zájem, *si udržuje odstup; je nedosažitelný; zachovává distanci*; v krajním případě se od někoho *distancuje*. *Vyhnout se* nebo *vyhýbat se někomu / něčemu* chápeme jako nezáměr či nesouhlas, který není explicitně deklarován, zatímco *distancovat se od něčeho* nebo *od někoho* znamená dát najevo nesouhlas spíše explicitně; podobně říkáme *s tím nechci nic mít, s ním nemám nic společného* – tedy žádné spojení, srov. i eliptické *něco spolu mají* a snad i *mezi nimi něco je* (přesněji: jeden z významů tohoto frazému).

Některá vyjádření směřují od vztahu daleko – blízko do cílových oblastí jiných než jsou mezilidské vztahy; jednou z nich je **společenské dění**, např. *přistoupit k dalšímu bodu programu* (doslova to znamená „překonat vzdálenost, která nás od něj dělí“), podobně *přistoupit ke smlouvě* i *odstoupit od ní; přístupové rozhovory*; i *odstupující předseda* je vlastně člověk, který se „vzdaluje“ své funkci, dále např. frazémy *je blízko cíle; je mu to vzdálené; je to vzdálené mé představení; je na hony vzdálen vyřešení problému* a dokonce i dřívější *dálkové studium* (později *distantní*).⁴²

3.2.5.2

Orgány hmatu. Cílovými oblastmi jsou i zde **vztahy mezi lidmi** v široké škále významů od ochrany a přátelství přes vztahy smluvní až po uplatňování moci a fyzické síly, dále **emoce** a **vlastnosti** člověka.

3.2.5.2.1

U člověka je orgánem hmatu **kůže**, v kůži jsou umístěna čidla (nervová zakončení, srov. též *cítit – cítění – cítí – čidlo*; zde 3.1.3). V obecném povědomí – a jazyková vyjádření to dokládají – je však orgánem hmatu především **ruka**: *dotýkáme se něčeho, saháme na to, uchopujeme to* rukou, *bereme* to do ruky, *držíme to* v ruce (viz též zde 3.2.5.3.2). Ruka, prsty (zejména kůže na prstech) jsou základními smyslovými orgány, když člověk sám je činitelem, když sám vyvíjí aktivitu, aby si „osahal“ svět kolem sebe (právě v ko-

⁴² Zcela okrajové je v této dílčí doméně pojmenování *kontaktní čočky*; je motivováno tím, že tato pomůcka vidění se (na rozdíl od brýlí) přímo dotýká oční bulvy.

nečcích prstů jsou čidla hmatu nejcitlivější), jestliže je však jedinec objektem (cítí, že někdo se dotýká jeho, dotyk sám vnímá), potom skutečně pociťuje jako zdroj hmatových vjemů **kůži** na celém těle. I když jde o ne-fyzický jev, říkáme *dotklo se ho to* a také *pocítil to na vlastní kůži*; je to spojeno s negativními konotacemi, vyjadřujeme tak některé **příčiny emocí**: pociťovat na vlastní kůži můžeme např. samotu, žárlivost, nevděk, křivdu nebo dokonce zradu. Pro příčiny emocí pozitivních se tento frazém neuzivá: sotva bychom řekli **pocítil vděčnost na vlastní kůži* jinak než ironicky. **Vlastní emoce** pak spíše než s povrchem těla spojujeme s nitrem, např. *pocítil radost / smutek vedle naplnil ho pocit radosti / štěstí / smutku / zoufalství* (viz zde zejména 5.1).

Ruku vnímáme nejen jako orgán hmatu, ale také jako tu část těla, která je silně spjatá s mezilidskými kontakty, přátelstvím, smluvními vztahy, ochranou i uplatňováním moci. Svědčí o tom bohatá metaforika, např. *podat mu pomocnou ruku; dát na to ruku; být v dobrých rukou; padnout někomu do rukou; jsou spolu jedna ruka; držet nad někým ochrannou ruku; požádat ji o ruku; dát od toho ruce pryč; zaručit se za někoho; poroučet; poručník; být v područí* a mnoho dalších. Připomeňme i frazém *jednat s někým v rukavičkách* tj. jemně, abychom se ho nedotkli.⁴³

3.2.5.2.2

Podstatně méně často je zdrojovou oblastí obrazných vyjádření jiný orgán hmatu než ruka. **Nohou** (nohama) je motivován zejména pohyb nohou, dotyk s nějakým podkladem (*šlápnout, šlapat*) a otisk chodidla v sypkém povrchu (*stopa*). Šlápnutí a šlapání mají konotace spíše negativní, jako kdyby dotyk nohy byl méně hodnotný než dotyk ruky: *šlape si po štěstí* („jedná tak, že z toho sám má neprospěch“, proti *sahá po štěstí*); *šlape po ideálech* („nedbá jich, chová se k nim odmítavě“); *šlapat někomu na paty* („dozírat na něj“); *šlapat v tom jako slon v porcelánu* („počínat si velmi neobratně“); *kam šlápně, sedm let tráva neroste* („důsledky jeho jednání jsou velmi neblahé“); *zadupat něco do země* („důrazně odmítnout“); *dupnout si* („energicky něco vymáhat“); *odkopnout někoho* („odmítnout, zavrhnout“); *vykopnout někoho* („odmítnout“ nebo „vyhodit“) a další. Výjimkou je *prošlapávat někomu*

⁴³ Jazyková konceptualizace ruky je sama o sobě rozsáhlým tématem; v této práci ji zmiňujeme jen marginálně.

cestu; tento frazém však – stejně jako mnohé další – souvisí spíše s metaforou lidského života jako pohybu po cestě, srov. též *urovnávat / zametat někomu cestičku; sejít z cesty* a dále *dostat se na scesti; klopýtnout* atd.

I v obrazných vyjádřeních motivovaných otiskem chodidla se zdrojové oblasti hmatu a pohybu po cestě prolínají, např. *jít ve stopách svého předchůdce* („pokračovat v jeho činnosti nebo v přístupu k věci“); *jít po stopách událostí; vystopovat kořeny svého rodu; svou činností po sobě zanechal výraznou stopu* (ze zcela jiné cílové oblasti je *zvuková stopa, pachová stopa*).⁴⁴

3.2.5.2.3

Orgánem hmatu může být i **jazyk**. Pocity, které dotyk jazykem vzbuzuje, se prolínají s dalším smyslem – chutí (viz zde 3.2.4). „Dotýkat se jazykem“, sloveso *lízat* a jeho deriváty nacházíme v několika frazémeh s konotacemi jak pozitivními, tak negativními, podle toho, co dotýčný člověk obrazně „líže“, např. *může olíznout všech deset* („může být spokojený“); *slízl smetanu* („získal to nejlepší“); *vylízal si to* („odpykal“, podobně ještě expresivnější *vyžral*); *vylízal se z toho* („dostal se z něčeho nepříjemného“); *polízáníce* („nepříjemnost“). Cílovou oblastí jsou tu – podobně jako u obrazných vyjádření motivovaných chutí – především **emoce**.

Lízáním je motivováno i adjektivum vlastnosti povrchu a přeneseně též vlastnosti člověka *slizký*: nepříjemně hladký a vlhký, jakoby olizáný, které má širší význam: *slizký člověk* je úlisný, dotěrný, neupřímný (viz též pejorativní derivát *slizoun*, zde 3.2.5.4).

3.2.5.2.4

Výjimečně se (na základě frazeologie) za orgány hmatu mohou považovat i **lokty a zuby**. Kůže na loktech je jistě méně citlivá než třeba na prstech, ale současně lokty jsou tou částí těla, která člověku pomáhá protlačit se (zcela fyzicky) zástupem a rozšířit si (fyzicky i obrazně) vlastní prostor na úkor druhých, popř. bezohledně prosazovat své zájmy; proto

⁴⁴ I další slova a frazémy motivované chůzí (v tomto případě s významem „jít spolu“, které můžeme chápat i jako „být ve vzájemné blízkosti“, viz 3.2.5.2.1) vyjadřují vztahy mezi lidmi, např. *společná cesta životem; rozejít se (s někým); rozcházet se v názorech* aj. – Okrajová je motivace frazémů *šlápla mu na kuří oko* („zavádila o citlivé téma“), *ví, kde ho bota tlačí* („ví o svých nedostatcích“), *teče mu do bot* („má potíže“).

říkáme *má ostré / dobré / široké lokty; je to loktař*. Cílovou oblastí jsou tedy **vlastnosti člověka**.

Přímo na zubech čidla hmatu nejsou sice vůbec, ale frazémy *drží se tam zuby nehty; vynést někoho v zubech* svědčí o tom, že uchopovací dispozici zubů máme ve svém vědomí hluboko uloženu. *Skřípání zubů* je projevem (utajované) nelibosti. Další vyjádření jsou motivována dotykem zubů s nějakým objektem – kousáním: *ukousla si moc velký kus* („přecenila své možnosti“); *zakousl se do práce* („zabral se“); *zakousli se do sebe* („jsou v nepřátelském vztahu“); *překousla to* („s námahou překonala“) atd. Sloveso *kousat* je současně blízké slovesům *okusit, koštovat, ochutnat* a tím je spojeno především s chutí (viz 3.2.4). K derivátům slovesa *kousat* patří i *zakoušet, zkusit* („pocítit na vlastní kůži“), *zkušenost* a dále *pokusit se i pokušení* – významy těchto sloves a jejich derivátů bychom mohli spíše řadit k různým způsobům „ohledávání terénu“ (viz zde 3.2.5.3.1).

3.2.5.2.5

Ojedinele se setkáváme i s přeneseným významem **hmatového orgánu některých živočichů**: frazém *má dobře vyvinutá tykadla* se užívá v podobném významu jako *má dlouhé prsty* („dokáže ohledávat i vzdálený terén“), popř. *má dobrý nos* (viz zde 3.2.3). S uchopováním máme spojeno slovo *chapadla*; přeneseně se užívá i u přístrojů, popř. u organizace – zde má konotace výrazně negativní, „prostředek uplatňování moci na dálku“, např. *chapadla mafie* (odtud i metaforické pojmenování mafie jako *chobotnice*).

3.2.5.3

Vlastní dotýkání. Tuto doménu považujeme pro zdrojovou oblast hmatu za klíčovou. Vnitřně je bohatě strukturována. Zcela obecně můžeme říci, že jde o různé způsoby „ohledávání terénu“. Součástí tohoto terénu jsou samozřejmě i další osoby; **cílovými oblastmi** metafor dotyku je proto v češtině velmi často **poznávání, rozumové aktivity, vztahy mezi lidmi a společenské jevy** vůbec.

3.2.5.3.1

Ohledávání terénu. V jazykových vyjádřeních se tu uplatňují téměř výhradně slovesa a jejich deriváty. Vyjděme od slovesa **hmatat** („rukama ohledávat terén, zpravidla bez pomoci zraku, hledat“); od něj je v češti-

ně odvozeno jednak pojmenování smyslu *hmat*, jednak slovo *hmota* a dále jejich deriváty. Hmatat můžeme pouze něco, co je skutečné, co není myšlené, avšak adjektivum *hmatatelný* má význam širší: „zřejmý“ „zřetelný“. Např. o prokazatelných důkazech nebo výsledcích se říká, že jsou *hmatatelné*, jindy jevy, které pojmenujeme jako *hmatatelné*, mohou být vnímány i některým z jiných smyslů nebo rozpoznány rozumem nebo citem, např. *radost přímo hmatatelná, dusná atmosféra v místnosti byla téměř hmatatelná* (podobně o jevech, které aktuálně nevnímáme zrakem, ale rozpoznáme je rozumem, říkáme, že jsou *zřejmé* nebo *očividné*).

Také sloveso *zhmotnit* užíváme (stejně jako *hmatatelný*) i v širším významu: „učinit zřejmým, docílit toho, aby nějaký jev mohl být (smyslově) vnímán, zpřítomnit“; *zhmotnit svoji představu* lze i tak, že může být vnímána i jinými smysly než právě hmatem, např. v literárním nebo hudebním díle (podobně se chovají některé deriváty slova *tělo*: *ztělesnit, ztělesnění, vtělit*).

Hmota (nikoli jako odborný termín) je to, co má váhu, co zaujímá prostor (jinými slovy, co můžeme hmatem vnímat, např. *modelovací hmota, hmotná kultura, hmotný důkaz*), ostatní jevy jsou nehmotné, např. *nehmotné bytosti* („nadpřirozené“ a „pohádkové“, např. andělé, božstva, víly), *akcie v nehmotné formě* (tj. nikoli jako listiny, na které si můžeme sáhnout, ale pouze zapsané na jméno majitele). V některých významech je vztah *hmotný – nehmotný* blízký vztahu *fyzický – duchovní*, respektive *fyzický – duševní*. Adjektivum *hmotný* je v myslích českých mluvčích spojeno často s majetkem, s hodnotou převoditelnou na peníze, tedy původně s tím, čeho se člověk může dotýkat: *hmotné statky* („majetek“); *hmotné starosti* („finanční“); *hmotné zabezpečení* („peníze“); *hmotná škoda* („škoda na majetku“); *hmotné výhody* („finanční, majetkové“); srov. i pejorativní *hmotař* ve významu „člověk orientovaný na majetek“ a adjektivum vlastnosti *chamtivý*. V protikladu k tomu např. *duševní bohatství* je spojeno s rozumem a vzděláním, je hodnotou, ale není „fyzický“ majetkem.

Jestliže mluvíme o vlastním dotýkání, nabízí se rozlišit pozici činitele (toho, kdo sám ohledává svět kolem sebe) a pozici objektu (toho, koho se dotýká někdo jiný). Některá slovesa však zahrnují obě pozice, takže jsme od tohoto dělení nakonec upustili.

Klíčová slovesa uplatňující se v této doméně (a jejich deriváty) netvoří sémanticky homogenní skupinu. Pokud jde o **trvání a výsledek dotyku**, česká slovesa mají nejméně tři sémantická jádra: **pouhý dotyk, ucho-**

pení a držení. Dokonavá slovesa *sáhnout, dotknout se, hmatnout* vyjadřují v základním významu jednorázový, krátký dotyk a následné oddálení (ruky, prstů), jejich nedokonavé protějšky *sahat, dotýkat se, hmatat* (stejně jako *ohmatávat*) pak spíše opakované krátké dotyky než trvání. Dokonavá slovesa *chopit se, chytit, uchopit, vzít, chňapnout, popadnout* sice také vyjadřují jednorázový pohyb („vztáhnout po něčem ruku“), ale současně evokují i „výsledek“ tohoto pohybu: zmocnit se něčeho, něco *držet* a *nepustit* (viz 3.2.5.3.2). Významem se tomu blíží již zmíněné *sáhnout, hmatnout* s vazbou *po něčem*, tj. „sáhnout po něčem s cílem uchopit to“ – zda se subjektu podařilo cíle dosáhnout, zde zůstává otevřené.

Ve frazeologii se uplatňuje i expresivní sloveso *makat*, které intuitivně též spojujeme s rukou (*jaké je to na omak* vedle *na dotyk*); ostatně *makat* v dalším významu „pracovat“ chápeme převážně jako pracovat fyzicky (rukama), přeneseně pak „vyvíjet úsilí“. V derivátech slovesa *makat* převažuje spíše tento širší význam, respektive výsledek takového úsilí, např. *vymakaný; zmáknout něco; mít něco zmáknuté*. Pejorativní je význam derivátu *chmaták* („zloděj, tj. ten, kdo sahá na něco, co mu nepatří“). Dotyk, který trvá, tj. vyvíjení tlaku, vyjadřují také vybraná slovesa pohybu, např. *tisknout, tlačit, mačkat* (viz 3.2.5.5).

Slovesa *sáhnout, sahat, hmatnout, hmatat* i *makat* v obrazných vyjádřeních často spojujeme s různými způsoby ohledávání terénu; implicitně je tam často přítomen i význam **hledání a nacházení**, tedy poznávání, např. *vyhmátnout jádro problému, domáknout se důležitých informací, namátkou něco zjistit* („náhodným hmatnutím“). Ohledávání spojené s nejistotou vyjadřuje i v obrazných vyjádřeních sloveso *tápat* (v primárním významu „nejistě po hmatu jít“), např. *v úřadu se ještě neorientuje, zatím spíše tápe; při řešení složitějších otázek tápal*. Pro jemné, nenápadné ohledávání terénu užíváme i slovesa *otukat, otuknout a otukávat někoho / situaci*, doslova „lehce se dotýkat“ (viz 3.2.5.5).

Ohledávání terénu bývá spojeno i s nějakými **mezemi a jejich překonáváním** („kam až lze sáhnout“); pomyslné meze a mezníky mají velmi různou povahu, např. *dosáhl plnoletosti* (tedy mezníku, o který se sám nijak nezasloužil) i *dosáhl svého cíle* (musel vyvinout nějaké úsilí), *přesahuje ostatní svými znalostmi* (meze jeho znalostí jsou dál) a také *není v dosahu, je nedosažitelný* (je za mezí, kam je možno „sáhnout“, není s ním žádné spojení). „Sáhnutím“ za společensky nebo mravně přijatelné meze je motivován nejen

frazém *přesahuje to všechny meze*, ale také slovo *přehmat* (doslova „sáhnutí na nesprávné místo“); to se často užívá jako eufemismus pro vyjádření nesprávného jednání (obvykle nějaké instituce), které jinou osobu nebo osoby poškozují, a to způsobem někdy zcela zásadním (např. o politických procesech padesátých let se kdysi psávalo jako o přehmatech). *Došlo k přehmatu* můžeme chápat nejen jako „nedopatření, sáhnutí vedle“, ale také jako „sáhnutí za přijatelné meze“.

S ohledáváním terénu a mezemi může souviset i vzdálenost těchto mezí, a tedy i významový rys **velikosti (ohledávaného terénu)**, který tato obrazná vyjádření evokují; zpravidla si ani neuvědomujeme, že hmatem motivována jsou i slova **obsah** a **rozsah** a jejich deriváty: *obsáhlý, obsažný, obsahovat, obsáhnout, rozsáhlý*. Obecně je vztah obsah – rozsah blízký vztahu kvalita – kvantita, někdy se kladou tyto pojmy i do protikladu (*obsah a rozsah pojmu; publikace má velký rozsah, ale chudý obsah*). *Obsah* (i *obsahovat*) obecně spojujeme s vyplněním „vnitřku“ něčeho (srov. konceptuální schéma „nádobá“), přeneseně s množstvím myšlenek (které jsou „uvnitř“). *Rozsah* spojujeme s velikostí, rozměry – kam až, jak daleko něco „sahá“, např. *rozsah učiva, rozsah katastrofy*. V některých derivátech slova *obsah* však došlo k významovému posunu: dokonavé sloveso *obsáhnout* má (na rozdíl od *obsahovat*) význam blízký spojení *mít rozsah, zahrnout*, např. *studie obsáhla celé období baroka*; trochu tak supluje chybějící slovesa **rozšáhnout, *rozsaňovat*. I adjektiva *obsáhlý* a *rozšáhlý* jsou si významově dosti blízká; snad i proto má čeština sémanticky odlišené adjektivum *obsažný*, např. *obsáhla přednáška* směřuje do šíře, je obširná, dlouhá, zatímco *obsažná přednáška* je informačně nebo myšlenkově bohatá a směřuje spíše do hloubky.

Se slovesem *sáhnout* se setkáme i v metaforách, kde jde o meze krajní: ve frazémeh, které vyjadřují obavy ze smrti (*sáhla na něj smrt*), zabití (*sáhnout někomu na hrdlo*) i v jednom z eufemismů pro sebevraždu (*sáhnout si na život* vedle *vzít si život*).

3.2.5.3.2

Dotyk a jeho následky. Podstatnými slovesy pro vyjádření dotyku s následky jsou *uchopit, vzít* a *držet*. Abychom něco mohli *držet*, popř. *třímat* („pevně svírat v ruce“), nejdříve to musíme *uchopit, vzít, chytit* nebo *popadnout*.

Pro sloveso *vzít* – v základním významu „uchopit“, původně „vzhůru uchopit“ (Rejzek, 2001) – i pro jeho nedokonavý protějšek *brát* má jistou

důležitost opozice blízko – daleko (viz zde 3.2.5.1) a především směr: můžeme *vzít / brát (si) něco* (do ruky) – „přemístit to směrem k sobě“, ale také *vzít / brát / něco někomu* – „přemístit to směrem od někoho“ (podobně *odejmout / odebrat něco někomu*). Velmi bohatou sémantikou a frazeologií obou těchto sloves (a jejich četných derivátů) se tu zabývat nebudeme, omezíme se jen na konstatování, že tento dvojí směrový význam („k někomu“ a „od někoho“) je patrný i ve frazeologii, např. *vzal si to k srdci; vzal ho na milost; příliš si to bere; vzal to čert* naproti tomu *vzal mu slovo; vzal mu vítr z plachet; bere mi to z úst*.

Sémantickým protějškem slovesa *držet*, v základním významu „mít v ruce a nepouštět“, je i ve frazeologii *pustit*, v primárním významu „přestat držet, nedržet“. Zejména vztah **držet – pustit** ukazuje, že vedle dotyku (oddálení) je i zde důležitým sémantickým rysem opozice blízko – daleko. Držení zpravidla spojujeme s blízkostí (držíme něco ve své blízkosti), pouštění se vzdalováním; svědčí o tom např. *držet* ve významu „vlastnit, mít k dispozici“ (i deriváty *država, držitel, mít něco v držení*); tady jde o vztah mezi člověkem a „věcí“ podobně jako ve frazémeh *držet to v paměti – pustit to z hlavy* (a také *utkvít v paměti*, „trvale zůstat“, *utkvělá představa / myšlenka*).

Jinak je tomu ve vyjádření vztahu mezi lidmi, tady je důležitým faktorem i **vůle**, tj. jestli někdo chce být držen „v blízkosti“ nebo nechce, např. *zadržet někoho* ve významu „krátkodobě uvěznit“ (tedy držet ho ve své blízkosti proti jeho vůli) a *propustit někoho* (uvolnit nějaké „pouto“, přestat ho držet, umožnit mu, aby se vzdálil), podobně *chovat se jak puštěný ze řetězu*. „Přestat něco držet, uvolnit pouto“ evokuje i *odpustit někomu* („přestat mu mít něco za zlé“), *upustit od něčeho* („zříci se“), snad i *pustit se na tenký led a popustit uzdu fantazii*. Jestliže někdo nechce „být v blízkosti“, *drží se stranou*, popř. *je zdrženlivý*, („nepřibližuje se bez rozmyslu“). Těž *zdržet se poznámek* nebo *hlasování* evokuje distanci záměrnou.

V opačném směru je vztah daleko – blízko zřetelně konceptualizován např. ve frazémeh *pustit si někoho k tělu* („umožnit mu, aby se přiblížil“) a *držet si ho od těla* („znemožnit mu to“), dále *propustit ho ze zaměstnání; pustit někoho k vodě; opustit někoho*; společná motivace spočívá v tom, že tomu, kdo chce být „v blízkosti“, to umožněno není. (*Opustit* nás může nejen jiný člověk, ale také *síly, štěstí, paměť* či *odvaha* ve významu „zmizet, ztratit se“).⁴⁵

⁴⁵ Ve frazeologii se slovesa *držet* a *držet se* uplatňují i v řadě dalších významů, které jsou také dotykem motivovány: *držet se zuby nehty; držet někomu místo; držet s někým; držet na někoho; držet se doma; držet se špatné společnosti* (vedle *chytit se špatné společnosti*), z derivátů slovesa *držet* připomeňme alespoň frazémy *vydržet s někým; udržet si někoho; přidržet se někoho* atd.

Dotykání s následky v některých případech znamená „zůstat s někým / něčím spojen“, viz též 3.2.5.5). V češtině se v tomto významu užívá sloveso *lepit* a některá další, etymologicky s *lepit* spjatá: *lpět, ulpívat, lnout*. Ostatně, jestliže je něco dobře přilepené nebo jinak spojené (přitlučené, přišité), říkáme že to *drží*. Pokud jde o mezilidské vztahy, sloveso *lepit (se)* je expresivní s negativními konotacemi: jedinec se cítí stálou blízkostí jiné osoby obtěžován, např. (*při*) *lepit se na někoho*; užívá se i ve významu „sledovat někoho“. Lepit se nemusí jen člověk: *smůla se mu lepí na paty*. Ve významu „uškodit“ se užívá i *polepit to někomu*. Jestliže jedinec k někomu *lne / přilne* („má ho v oblibě“), nevypovídá se nic o tom, zda jeho partner je potěšen, lhostejný nebo nerad. Jestliže na někom *lpíme*, potom je to člověk, kterého si vážíme, jestliže *lpíme* na něčem, považujeme to za hodnotu (*lpí na svém otci; lpí na životě; lpí na vánočních obyčejích*). Jinak je tomu, není-li v pozici subjektu osoba, např. *lpí na něm podezření; jeho pohled na ní ulpěl; na rukách mu lpí krev*; zde jsou konotace spíše negativní, jestliže na někom *lpí* podezření nebo dokonce krev, potom je dotyčný jakoby ušpiněn (*ulepen*).⁴⁶ V příkladu *výklad ulpěl na povrchu* spojení „pouze“ s povrchem evokuje nedostatečnost, výklad „nepronikl k podstatě věci“, povrch má „nižší hodnotu“ než vnitřek (viz též 3.2.5.3.3). Spojení s někým nebo s něčím vyjadřuje také sloveso *poutat* a jeho deriváty (viz 3.2.5.4).

Ohledávání terénu může přecházet ve „zmocňování se“, jazyková vyjádření jsou motivována dotykem, který má své důsledky, ty pak spočívají i v **uplatňování moci nebo vlivu**: chytit nebo uchopit, držet a nepustit, např. *dosáhl majetku / vedoucího postavení; sahá po ředitelské funkci* (tady můžeme majetek nebo postavení pocítovat i jako jisté mezníky, viz výše) i *vojensky / policejně / mocensky zasáhnout i zabrat něco*. Sloveso **chopit (se)** jednak má význam „zmocnit se fyzicky“ (*chopit se někoho; chopit se zbraně*), přeneseně vyjadřuje aktivity nefyzické, např. *chopit se slova / pera / vedení / příležitosti*. Nedokonavý protějšek *chápat* ve „fyzickém“ významu zaznamenává už jen SSJČ („uchopovat, popadat, chytat“, např. *chápat někoho za rukáv*); v současné době je sloveso *chápat* významově vzdáleno a vyjadřuje téměř výhradně aktivity rozumové („rozumem se zmocňovat“): *chápat něco (nějak)*, srov. i deriváty *pochořit, schopný*. Podobně jako u slovesa *chápat* je to u odvozeného adjektiva *chápatý*: v primárním smyslu „schopný po něčem sa-

⁴⁶ Někteří mluvčí spojují s negativními konotacemi sloveso *lpět* vždy.

hat“ se uplatňuje v zoologické terminologii, např. *chápatý palec*; *chápatý ocas* a také *chápan* (druh opičky). Obvyklejší je adjektivum *chápatý* v přenesených významech: *chápatý člověk* je jednak člověk, který se snadno zmocňuje nových poznatků (např. *chápaté dítě*), jednak ten, který *má pochopení* pro jiné (srov. rozdíl *pochopit něco*, tj. „rozumem se zmocnit nějakých poznatků“ a *pochopit někoho*, tj. „vcítit se do postojů, resp. problémů někoho jiného“). Ještě více se od slovesa *chopit (se)* významově vzdálilo adjektivum *schopný* a jeho derivát *schopnost* („předpoklady k něčemu, způsobilost“). – Od slovesa *chopit / chápat* je odvozen i název orgánu hmatu některých živočichů *chapadlo*, který se užívá v širším významu (viz 3.2.5.2.5).

Také slovesa *uchvátit*, *zachvátit*, *schvátit* jsou etymologicky spjata s *chopit* a vzdáleněji i s *chytit*; nápadným sémantickým rysem je zde **prudký průběh a velká intenzita děje**. *Uchvátit něco* znamená „násilně se něčeho (v tomto případě kořisti) zmocnit“, zatímco *uchvátit někoho* znamená „zmocnit se jeho citů, okouzlit ho, zapůsobit na něj“ (zpravidla nečekaně, ale silně), podobný význam má pak odvozené adjektivum *úchvatný* („okouzlující, způsobující prudké emoce“). Sloveso *zachvátit* implikuje zpravidla jiného původce než osobu (*požár zachvátil celou budovu*; *všechny zachvátila panika*; *zachvátila ho úzkost*); také slovo *záchvat* vyjadřuje prudký projev (*záchvat smíchu*; *záchvat pracovitosti*; *hysterický záchvat*), rychlost je charakteristická i pro *chvátat* a *chvat* ve významu „spěch“. Slovesa *schvátit (se)*, *schvátit někoho*, *schvácený* spojujeme především s vyčerpáním fyzickým i substantivum *chvat* se užívá pouze v nepřeneseném významu („odborné uchopení“ ve sportu).

Hmatem jsou motivována i slova *přísahat*, *přísaha*, *zapřísáhnout*, *odpřísáhnout* („slavnostně ujistit partnera o pravdivosti nějakého tvrzení, o věrnosti, oddanosti“); o tom, že motivace hmatem není zprostředkovaná příliš složitě, svědčí i obvyklá fyzická součást rituálu: ten, kdo přísahá, se na dotvrzení upřímnosti (*přísahat* je performativní sloveso) dotkne místa na hrudi, kde má srdce (srov. též frazém *ruku na srdce*).

Dotýkání s následky (které může přecházet až v uplatňování moci nebo vlivu) vyjadřují v přenesených významech i některá slovesa se starobylým kořenem *-tk-*, např. *dotknout se někoho* („chovat se k němu necitlivě, vyvolat negativní emoce“, podobně *zasáhnout ho na citlivém místě*); dále *důtklivě někomu něco připomínat* (tak, jako kdybychom se partnera opakovaně dotýkali); *vytknout někomu něco* („upozornit na jeho chybu“); *utkvět někde* aj.; některá z těchto sloves evokují vztah povrch – vnitřek. Vzdáleněji jsou

hmatem motivována i slovesa *utkat se s někým*; *útočit na někoho*; *zatknout někoho* a další, jejichž význam spojujeme i s uplatňováním síly nebo moci.

Vysoce pozitivní konotace má adjektivum *dotýkaný* ve významu „zvýšení hodnoty předmětu rituálním kontaktem s autoritou“, např. *dotýkaný křížek*.

3.2.5.3.3

Povrch a vnitřek. Metafory, kdy jedinec je objektem doteku někoho jiného, zpravidla vyjadřují nedobrovolný kontakt, pocítovaný jako porušení (psychické) soukromé sféry. Na některých metaforách je patrné buď konceptuální schéma lidské tělo jako „nádoba“ (viz zde 2.1), nebo alespoň celistvost povrchu lidského těla; k nejčastějším patří *dotknout se někoho* ve významu „psychicky ho zranit“ (viz 3.2.5.3.2), podobně *dotčený* („ten, kdo se cítí psychicky zraněn“). *Nedůtklivý* je trvalá vlastnost člověka s vysokými nároky na neporušenost soukromé sféry nebo se sníženou psychickou odolností (podobně *netýkavka*); o člověku s opačnými vlastnostmi říkáme, že *má hroší kůži* („nic se ho *nedotkne*“), neutrální konotace má adjektivum *citlivý*.

Sloveso *dotknout se něčeho* vyjadřuje v přeneseném významu aktivitu okrajovou („nepronikání dovnitř, k podstatě“), např. *dotknout se tématu* (srov. též *podotknout něco*) nebo okrajovost vystupňovanou až k distanci: *sotva se toho dotkl; ani se toho nedotknu*.

Neutrální konotace má *týkat se někoho / něčeho* a *dotýčný* („ten, koho se to *týká*“).⁴⁷

Zatímco dotýkání intuitivně rozumíme jako „kontakt s povrchem“, respektive „pohyb po povrchu“, některá metaforická vyjádření evokují vnitřek „nádoby“ nebo porušení povrchu, např. *hluboce se ho dotknout* ve významu „vážně, do hloubky někoho psychicky zranit“. I slovesa *sahat*, *sáhnout* i deriváty *zasahovat*, *zasáhnout*, *zásah* v češtině umožňují svými vazbami kromě kontaktu s povrchem vyjádřit i proniknutí „dovnitř“. Tomu může předcházet bolestivé porušení „povrchu“, např. *sáhnout někomu do svědomí*, snad i *bolestně někoho zasáhnout*; *zasáhnout někoho na citlivém místě*; *zasahovat mu do*

⁴⁷ Dotykem je motivováno i dnes už zastaralé adjektivum *tklivý*, které se obvykle spojuje s melodií, písní apod., tedy zvukem, který je vnímán jiným smyslem a citově na posluchače působí – jinými slovy: *dotýká se ho*.

života i způsobit mu *jizvu na duši*; původcem tu nemusí být jen člověk, např. *zpráva ho bolestně zasáhla*. Ostatně i sloveso *ranit někoho* je motivováno dotykem (způsobit někomu poranění je porušením povrchu) a v přeneseném významu bývá parafrázováno jako „nemile se někoho dotknout, ublížit“, např. *svým chováním ranil její city*. Metafora biblického původu *vložit prst do rány* má význam „přesvědčit se“ (viz Ouředník, 1994).

Slovesa *zasáhnout* a *zasahovat* mívají ve frazeologii konotace negativní, neutrální i pozitivní, podle toho, do čeho a jak jedinec „zasahuje“; např. negativní konotace mají spojení *zasáhnout proti někomu*; *zasahovat do práva někoho jiného*, pozitivní např. *zasáhnout v něčí prospěch*. Spojení *zasáhnout do diskuse* (vedle *vložit se / vmísit se do diskuse / do hovoru*) má konotace spíše neutrální, vnímáme to spíše jako „připojit se k něčemu“.

Pokud objektem dotyku není osoba, uplatňuje se ve frazeologii protiklad „povrch – vnitřek“, respektive „povrch – hloubka“ jinak: je zpravidla chápán jako protiklad hodnotový, např. *hluboké znalosti* či *zájmy* považujeme za hodnotnější než *znalosti* nebo *zájmy povrchní, plytké* nebo *mělké* (viz zde 5.2.4).

3.2.5.4

Vlastnosti toho, čeho se dotýkáme. Jestliže se něčeho dotýkáme, cítíme, jaký je povrch této věci: *hladký, drsný, hrubý, jemný, pevný, suchý, mokrý, lepkavý, studený, teplý* atd. Mnohá z těchto adjektiv motivují i pojmenování nefyzických jevů. Zdrojovou oblastí jsou vlastnosti povrchu ohmatávaného předmětu, **cílovou oblastí** jsou především **vlastnosti člověka**, který je tak charakterizován, popř. vlastnosti některých společenských jevů.

V primárních významech stojí proti sobě adjektiva *tvrdý – měkký, drsný – hladký, hrubý – jemný*. Tyto protiklady jsou zachovány i v přenesených významech, v charakteristice osob, ale ne zcela symetricky. Spíše můžeme říci, že v přenesených významech (ve vyjádření lidských vlastností) na jedné straně stojí skupina adjektiv *drsný, hrubý, tvrdý, pevný, tuhý*, na druhé *jemný, měkký, hladký, křehký*. I ve slovnících se jejich význam parafrázuje zpravidla pomocí jiného adjektiva dané skupiny. Zhruba řečeno, adjektiva první skupiny vyjadřují v primárním významu i ve většině přenesených velkou **odolnost vůči** různým **tlakům**, adjektiva skupiny druhé odolnost nízkou nebo nedostatečnou (o vztahu *silný – slabý* srov. zde 5.3).

Např. *tvrdý člověk* je pevný, neústupný, prosazuje svoji vůli, říkáme: má *tvrdou hlavu* (je *tvrdohlavý*), *tvrdosíjně* klade odpor (má „tvrdou šíji“), někdo

se zatvrdí (vůči různým vlivům) a je pak *zatvrzelý*. Protikladem *tvrdého muže, tvrdého protivníka, tvrdáka* s konotacemi jak pozitivními, tak negativními, je člověk *změkčlý, měkkota, měkkýš* s konotacemi negativními. Tvrdý člověk odolává tlakům i nátlakům, odolávat však lze i působení „pozitivnímu“, např. *je tvrdý na jazyky* nebo dokonce *natvrdlý* ve významu „málo chápavý“ (srov. 3.1.7). Tvrdý člověk tlaku nejen odolává, ale sám ho může i vyvíjet, např. *vládnout tvrdou rukou, jít tvrdě za svým, tvrdě potlačit odpor*. I v jednání je možné *přitvrdit* nebo naopak *změkknout*, nověji dokonce *vyměkknout*. *Tvrdé* (nebo také *drsné*) mohou být ovšem i *podmínky*, vytvořené člověkem nebo přírodou. Tvrdý člověk odolává i tlakům, respektive vlivům citovým a může být až necitelný; v takovém případě říkáme, že má *tvrdé* či *okoralé srdce* (tj. s „tvrdým“ povrchem), *má srdce z kamene* nebo *jako kus ledu* (srov. zde 5.1). Naproti tomu *měkký člověk* je citlivý, povolný, tlakům ustupuje, dá se snadno *obměkčit, podvolí se, přivolí / svolí k něčemu, uvolí se* něco udělat. Právě tato slovesa, etymologicky spjatá se slovem *vůle*, svědčí o tom, že pokud jde o lidské vlastnosti, je cílovou oblastí opozice *tvrdý – měkký* především **míra prosazování vlastní vůle a míra odolávání vůli jiného člověka**.⁴⁸

Rys pevnosti, odolnosti (a také spolehlivosti) přecházející někdy až v jistotu se projevuje i v dalších významech adjektiva *tvrdý* a jeho derivátů: *tvrdá měna* („spolehlivá, jistá“), dále *tvrdit něco* („s jistotou to prohlašovat“), *tvrzení* není pouze výpověď nebo výrok, ale výpověď podložená argumenty, *utvrdit se / někoho v něčem* je „upevnit přesvědčení“, podobně pocítujeme rys jistoty i ve slovech *potvrdit, stvrdit* a dokonce i *potvrzení a stvrzenka*.

Další dvě dvojice adjektiv nejsou v tak vyhraněném významovém vztahu jako *tvrdý – měkký*. *Jemný*, v primárním významu „na dotyk hebcie měkký“, má i význam přenesený – „citlivý, mírný“, např. *jemná dívka; jemné upozornění*; o derivátu *příjemný* etymologie uvádí, že příjemné je to, co můžeme dobře brát do ruky (Rejzek, 2001). Protikladem adjektiva *jemný* je v přeneseném významu *hrubý* („necitlivý, nezdořilý“), srov. např. *hrubec; hrubián; obhroublý člověk* (také *obhroublý vtíp*). *Hrubost* je projevem *hrubého chování*, srov. i přísloví *na hrubý pytel hrubá záplata*. *Hrubý* je však i v dnešní

⁴⁸ V této souvislosti je zajímavé, že povolný a mírný člověk je v češtině – s ohledem na biblickou tradici – *jako beránek*, zatímco jeho opak, člověk neústupný, tvrdohlavý je *jako beran*.

češtině také vyjádřením „velké míry“, a to zpravidla negativního jevu, např. *hrubě se prohrěšil; to se mi hrubě nelíbí; hrubá nedbalost* i školní *hrubá chyba*. Ve starší češtině se význam slova *hrubý* neomezoval na negativní jevy (*hrubá mše*, místní jména *Hrubá Skála, Hrubý Jeseník* apod.), pokud jde o vlastnosti osob, převažoval význam „vysoký, statný, velký“. Odtud i v současnosti *hrubý* je také člověk, který nedbá na maličkosti, na *jemňůstky* ve významu „detaily“. Vztah k **detailům** je důležitý i v dalším z přenesených významů adjektiva *hrubý* – „celkový, povšechný, bez podrobností“, např. *hrubý odhad; hrubý příjem; zhruba řečeno; zhruba jsme se dohodli* a naopak *jemná analýza; jemné rozlišení*.

V přeneseném významu má adjektivum *jemný* pro vyjádření lidských vlastností ještě další opozitum: *drsný*, např. *drsný muž, drsník*, dnes dokonce i *drsnáčka*. Konotace nejsou jen negativní, *drsný* evokuje nejen člověka nepřilíživého, někdy až necitlivého, který pomíjí detaily, ale také věcnost, přímočarost, spontánnost, okázalou upřímnost v chování. (Současná mladá generace užívá adjektivum *drsný* jako hodnotící, a to jak s pozitivními, tak i negativními konotacemi: srov. zejména intonačně rozlišené obdivné nebo odmítavé *to je drsný!*) V primárním významu opozitem adjektiva *drsný* je *hladký*. Ve vyjádření vlastností osob protikladem *drsného muže* však není **muž hladký*, ale *muž jemný* nebo spíše *uhlazený*. Tento derivát adjektiva *hladký* má i neutrální konotace: uhlazený člověk je úpravný, zdvořilý, někdy snad až příliš. Ve srovnání s tím jestliže je někdo vnímán jako *hladký*, pak tomu především rozumíme tak, že všude „proklouzne“, dokonce že je úlisný, neupřímně zdvořilý; *hladký* se tu významově blíží adjektivu *slizký* a expresivnímu substantivu *slizoun* s konotacemi jednoznačně negativními. Další derivát adjektiva *hladký*, sloveso *hladit* („jemně se dotýkat“) má naopak konotace pozitivní.

Hladkost jako vlastnost může být připisována nejen osobě, ale i substanci, např. *návrh hladce prošel; jednání mělo hladký průběh*; i tady pocítujeme (již vzdálenější) motivaci hmatem: jestliže návrh hladce projde, znamená to, že mu nikdo neklade překážky (nikdo nezpůsobuje, aby cesta byla „drsná“ nebo „hrbolatá“), podobně *uhladiť / urovnat / zametat někomu cestičku*; motivace hmatem se tu opět prolíná s metaforou pohybu po cestě. V těchto spojeních je hladkost vlastností žádoucí.

Odolnost proti tlakům vyjadřují i adjektiva *pevný* a *tuhý*. Adjektivum *pevný* v přenesených významech, zejména v pojmenováních lidských vlastností nebo jevů spojených s člověkem, vyjadřuje i **stabilitu, jistotu**,

trvalost, spolehlivost, např. *pevné zdraví; pevné přátelství; upevnit vztahy; pevné zásady; pevný charakter; pevný ve víře; pevně přesvědčený* atd. Opozit adjektiva *pevný* je několik: pro vyjádření vztahů mezi lidmi nebo společnostmi užíváme zpravidla adjektivum *volný* a jeho deriváty, např. *volný svazek; rozvolnit vztahy* a snad i *uvolněné mravy*; pro osoby nebo okolnosti, které na tlak reagují přízpusobením, má čeština nejen v základních, ale také přenesených významech adjektiva *pružný* a *ohebný* ve významu „(příliš) přízpusobivý“, např. *pružně reaguje na změny; má pružné zásady; má ohebnou páteř*; neutrální konotace má *pružná pracovní doba*. Ve srovnání s tím člověk *křehký* se tlakům nepřizpusobuje (nemůže, nechce nebo to neumí); v základním i přeneseném významu *křehký* znamená „neodolný vůči tlakům, takový, který se snadno poškodí“, „zranitelný“, např. *křehké dítě; křehká dívka* a dále *křehké zdraví* (vedle *chatrného zdraví*), *křehké vztahy; křehká demokracie*. V uvedených spojeních jsou konotace neutrální, zatímco hypotetické spojení **křehký muž* by vžitému stereotypu muže (opory) odporovalo a pocítovali bychom je negativně.⁴⁹

Pokud řekneme o člověku, že je *tuhý* nebo *ztuhnul*, potom se tím zpravidla vyjadřuje okamžitý psychický stav, nepříjemné překvapení, leknutí, strach, nikoli trvalá vlastnost, např. *ztuhnul mu úsměv na rtech; ztuhla mu krev v žilách* (výjimkou je pejorativní *tuhý* ve významu „mrtvý“). Tuhost obvykle evokuje spíše nedostatek pohybu stejně jako *jednání jde jen ztuhá dopředu*. Trvalou vlastnost člověka vyjadřuje spíše adjektivum *kožený* („člověk, který nedává příliš najevo své city“). Tuhost máme spojení i s pevným skupenstvím vody: to se přenáší do vyjádření mezilidských vztahů (říkáme, že někdo *roztál* nebo naopak *přituhlo*) a dále vztahů mezi státy nebo společnostmi (*tání*). Tato obrazná pojmenování jsou samozřejmě motivována i dalšími vlastnostmi zjizvitelnou hmatem, teplotou.

Hmatem zjistíme i nepřítomnost nebo přítomnost **vlhkosti** na povrchu. V primárním významu ji vyjadřují zejména opozita *suchý* – *mokrý*. Nepřítomnost vlhkosti evokuje nedostatek svěžesti; adjektivum *suchý* stejně jako jeho deriváty *vyschlý, vysušený, sušinka* charakterizuje fyzický vzhled člověka, u kterého je vidět málo svalstva nebo jiných „měkkých“ částí; takový člověk je hubený, kostnatý. Nedostatek tekutiny v těle je pocítován

⁴⁹ V některých případech mají vlastnosti označované adjektivy *pružný* a přejatým *flexibilní* konotace pozitivní.

jako jev negativní, jako nedostatek svěžesti, nedostatek energie (srov. také *je vyčerpaný; je úplně vycucnutý* ve významu „velice unavený“, podobně i *vyšát někoho*). Adjektivem *suchý* je motivováno dnes již archaické pojmenování pro tuberkulózu *souchotě, souchotiny, suchá nemoc*. Opakem *suchého* člověka však není *člověk mokrý, dostatek tekutin v těle je v češtině vyjádřen jinak, např. *nalít někomu do žil novou krev; holka krev a mlíko*. Tady už nejde jen o fyzický vzhled, ale také o povahu, temperament, chování; motivace adjektiva *suchý* postupně přechází k vyjádření psychických vlastností: jako *suchý*, popř. *suchar* (vulgárně *suchoprd*) je také označován člověk, který nedává příliš najevo své emoce, jeho reakce na podněty jsou slabé, nemá smysl pro ozvláštnění situace, přehánění apod., je opakem člověka zábavného, o kterém řekneme, že „je ho všude plno“. Ale máme i *suchý humor; suchá fakta* (bez příkras) i *suchopárný výklad* (také bez příkras, jinak řečeno *nezáživý*, tj. takový, který *nemá štávu*, a proto se špatně vstřebává). Zdrojová oblast hmatu se tu prolíná se zdrojovou oblastí chuti.

Mluvíme-li o jídle, *suchý* neznamená jen nedostatek vody, ale spíše nedostatek tuku (podobně též *suchá* versus *masná pleť*). A tato opozice se přenáší i do obrazných pojmenování vlastností člověka: *člověk (všemi mastmi) mazaný* je vychytralý, popř. až lstivý, srov. též výše *kluzký, slizký* ve významu „příliš hladký“. Konotace dalších derivátů slovesa *mazat* jsou také negativní, např. *podmazat někoho* („podplatit“), *rozmažnout to* („zveličit a zveřejnit“), *namazat se* („opít se“) i *mazat se s něčím* („věnovat tomu nepřiměřenou péči“). Cílovou oblastí jsou tu zprostředkovaně opět vlastnosti jedince nebo jeho chování.⁵⁰

3.2.5.5

Děje způsobené dotykem. Hmatem je sémanticky motivováno mnoho sloves pohybu; vesměs jde o **pohyby**, v nichž se uplatňuje ruka nebo obě ruce. Můžeme mezi nimi vydělit alespoň čtyři velké skupiny: děje způsobené pohybem po povrchu, děje způsobené pohybem směřujícím kolmo

⁵⁰ K vlastnostem povrchu, které rozeznáme hmatem, patří i **teplota** (srov. Pajdzińska, 2000). Cílovými oblastmi jsou emoce, citové vztahy mezi lidmi a dále vztahy smluvní a vztahy mezi společenstvími. Např. obrazná vyjádření kvality mezilidských vztahů tvoří celou škálu: *vroucný - vřelý - hřejivý - vlažný - chladný - studený - ledový - mrazivý*. Teplota je rozsáhlou zdrojovou oblastí obrazných pojmenování, proto se k ní vrátíme při jiné příležitosti.

k povrchu, děje způsobené překonáváním vzdálenosti v prostoru a děje způsobující spojení. **Cílovými oblastmi** v jevech nefyzických jsou především **vztahy mezi lidmi, vlastnosti člověka a aktivity směřující k omezení jiné osoby**. (Pro velké množství materiálu se omezíme pouze na běžně užívaná vyjádření; stranou ponecháváme i děje, při kterých se vždy užívají nějaké nástroje nebo pomůcky, např. *sekat, řezat, zametat*.)

3.2.5.5.1

Děje způsobené pohybem po povrchu. *Táhnout, tahat a vléci* jsou pojmenování pohybů spíše plynulých, posunování. V přenesených významech se významně uplatňují především deriváty slovesa **táhnout**; velmi frekventované je slovo *vztah*. Cílovými oblastmi jsou vzájemné spojitosti mezi lidmi nebo společenstvími, např. *rodinné, mezilidské, obchodní, mezinárodní vztahy*, ale také mezi jevy, např. *vztahy logické nebo syntaktické*. Lidé (a také společnosti a státy) mohou být v *dobrych* nebo *špatných vztazích*, někteří lidé jsou *vztahovační* („chování jiných osob vztahují k sobě a hodnotí negativně“). Je také možno *vtáhnout / zatáhnout / zavléci někoho do něčeho* („přimět ho k účasti v nějaké nežádoucí aktivitě“) nebo ho *přitáhnout k práci*. A také *odtáhnout se od někoho, chovat se odtahově*. Pohyb po povrchu evokuje také *roztahovat se někde a přitahovat někoho, být přitahlivý*, zatímco *vytahovat se před někým* („chlubit se“) spojujeme spíše s pohybem zdola nahoru (viz zde 2.3.). I jeden z významů slovesa *stáhnout* („tahem odstranit“) je motivován pohybem po povrchu (viz např. frazémy *stáhnout bod z programu; stáhnout se do ústraní*, nověji *stáhnout něco z internetu*).

I **tlačit** je možné něco po povrchu (např. auto). Odtud pak obrazná vyjádření *tlačit někoho ke zdi* („omezovat jeho možnosti“), též *tlačit na někoho; nátlak*; dále *tlačit se na někoho* („usilovat o jeho postavení“); *zatlačit na něco; protlačit se / někoho někam* (odtud i expresivní *tlačěnka* ve významu „zvýhodnění“); *vyznat se v tlačeni*.

Z dalších sloves se v této dílčí doméně uplatňují zejména slovesa **třít** a **dřít** a jejich deriváty. Konotace jsou vesměs negativní, např. *otřít se / otírat se o někoho* („dát / dávat najevo nepřízeň“), *utřít někoho* („odbyt“), *vytřít někomu zrak* („ošálit někoho, vyvrát na něj“), *protřelý člověk* („vychytralý“), *otřelý* („otupělý až cynický“), *dotěrný* („neodbytný“), *třecí plochy* („příčiny neshod“), *otřelý příklad* („zevšednělý, banální“). Sloveso *dřít* v základním významu spojujeme s porušením povrchu a negativní konotace mají i další významy tohoto slovesa a jeho derivátů: *dřít se, dřina, odírat někoho, rozdí-*

rat někomu rány (i v přeneseném významu „trápit, mučit“) a v neposlední řadě i *vydírat* („hrozbami něco neoprávněně vynucovat“) a *vyděrač*.

Význam slovesa *drásat* v základním významu je na pomezí této a další dílčí domény: vedle pohybu po povrchu se tu (asi zřetelněji než u slovesa *drít*) uplatňuje pohyb kolmo k povrchu, rozrušování povrchu. I přenesený význam evokuje fyzickou bolest a psychické strádání, např. *drásat někoho vyprávěním tragické události; drásavý příběh*.

3.2.5.5.2

Děje způsobené pohybem směřujícím kolmo k povrchu. V primárním významu jde o pojmenování dějů do jisté míry destruktivních, např. *tlačit, tisknout, drtit, strčit, strkat, rýpat, štourat, tlouci* a řada dalších. Obrazná vyjádření v cílové oblasti mezilidských vztahů jsou v češtině velmi pestrá. Pozitivní vztah (nevyklučující ovšem jisté protektorství) evokuje *poklepat někomu na rameno, plácát ho po ramenou* ve významu „pochválit“. Většina frazémů však má konotace negativní: vyjadřuje nepřízeň, despekt, aktivitu směřující k omezení jiné osoby nebo osob, porušení jejich soukromé sféry, někdy i s cílem získat pro sebe nějakou výhodu, apod. Uvedme alespoň několik ilustrativních příkladů: *vyvíjet na někoho tlak; být pod tlakem* (tady jistě lze diskutovat o tom, jestli jde o tlak směřující kolmo k povrchu nebo po povrchu), *vtloukat někomu něco do hlavy; klepnout někoho přes prsty* („pokárat“); *strkat do něčeho nos / prsty* („vměšovat se“); *nastrčit někoho* („odlákat pozornost od sebe“, srov. též pořekadlo *kam čert nemůže, nastrčí babu*); *strčit někoho do kapsy* („převyšovat ho“); *ani o něj nezavadit* („nevšímat si ho“); *zdrtit někoho pohledem; zdrcený žalem; zdrcující porážka; drtivá přesila; štourat do něčeho; štoura; rýpal; pichlavé poznámky; popichovat někoho* atd.

Některé děje zprostředkovaně motivují i pojmenování jevů souvisejících s **nedostatkem prostoru**. Řada slov a zejména frazémů svědčí o tom, že nedostatek prostoru vzniklý nedobrovolným, nežádoucím kontaktem člověk pocítuje velmi nelibě, např. *nátlak, útlak, útisk*. Odtud je i motivace některých pojmenování pro nežádoucí psychické stavy, např. *je mi úzko; být v úzkých; člověka něco sužuje; souží; má soužení; pocítuje tíseň, stísněnost; pocítuje něco tísnivě; je v tísní, v tísnivé situaci; žije ve stísněných poměrech* atd. Ojediněle se lidový název dostal i do odborné terminologie (*úzkost*).

V této souvislosti je zajímavé sloveso *hníst* – v primárním významu „mačkáním zpracovávat“, přeneseně „trápit, sužovat“, např. *hnětlo ji špatné*

svědomí; hněte ho pocit bezmoci. Zatímco v základním významu subjektem je osoba a objektem věc (někdo hněte (z něčeho) něco, např. *dívka hněte z modelovací hmoty figurky*) s konotacemi neutrálními, ve významu přeneseném subjektem je zpravidla nějaká negativní emoce a objektem osoba (něco hněte někoho).

3.2.5.5.3

Děje způsobené překonáváním vzdálenosti v prostoru. Vzdálenost v prostoru můžeme překonat nejen pohybem po povrchu, ale také tím, že vezmeme do ruky nějaký předmět a „prudkým pohybem ho přemístíme“. Tak lze opsat významy sloves **vrhat, trefit, hodit**. Právě tato slovesa a jejich deriváty se v této dílčí doméně uplatňují. Cílovými oblastmi jsou opět široce chápané vztahy mezi lidmi a nefyzické činnosti člověka.

Význam sloves *vrhat* a *vrhnout, vrhnout se* zahrnuje „prudký pohyb na nějakou vzdálenost“. Cíl zásahu může být jak věcný, tak obrazný s konotacemi pozitivními, neutrálními i negativními: můžeme se *vrhnout do podnikání, na vědu i na pití*; stejně tak může být obrazný i „předmět“, který vrháme: *vrhnout na někoho (obdivný nebo výhružný) pohled; (s)vrhnout na někoho vinu; vrhat na někoho špatné světlo; vrhnout na něco stín* atd. Deriváty těchto sloves mají v přenesených významech vesměs negativní konotace, např. *odvrhnout někoho; zavrhnout někoho* („odmítnout“); *opovrhovat někým* („pohrdat“); *svrhnout někoho* („zbavit moci“); *uvrhnout někoho do vězení* („nedobrovolně umístit“); *vyvrhel* („ničema“); *podvrh* („padělek“); *zvrhnout se* („mravně se zkazit, zpustnout“); *zvrhlý, zvrhlík*. Neutrální konotace má např. *přívrženec* („stoupenec“), *návrh* („myšlenka, plán předkládaný k projednání“), *rozvrh* („předem stanovený postup činnosti“) a jejich deriváty.

Sloveso *trefit* má primární význam „zasáhnout“, ovšem cíl může být (jak ukazují i odvozená slova) také obrazný, např. *trefa* („výhoda, štěstí“); *trefná poznámka* („výstižná, taková, která zasáhla citlivé místo“); *netrefit se* nebo *trefit se vedle* („zmyšlit se“); *strefovat se do někoho* („slovně ho napadat“); *potrefený* (ten, kdo se cítí být napaden, srov. též *potrefená husa*); významově vzdálenější je *natrefit se někde / k něčemu / na někoho* („náhodou být přítomen“), archaické je dnes *vyinatrefit někoho při dobrém zdraví*.

Pro přenesené významy sloves *hodit* a *házet* je důležité, co se hází, čím se hází. Ukazují to např. frazémy *házet někomu klacky pod nohy* („dělat překážky“, opakem je *hodit mu lano* – „pomoci“); *hodit flintu do žita* („vzdát se“); *hodit někomu něco na krk* („přidělit mu nepříjemnou povinnost“) a mnohé další.

Četné jsou v češtině deriváty slovesa *hodit*, které evokují „zasažení cíle“, např. *uhodit na někoho* („důrazně se dožadovat nějakých informací“); *dohodit někomu něco* („obstarat“); *náhoda* („nečekaná souhra okolností“); *výhoda* („příznivá okolnost“); *příhoda* („událost“) a řada dalších slov a frazémů.

3.2.5.5.4

Děje způsobující spojení. V této dílčí doméně jsou zdrojovou oblastí děje způsobující nejen navázání spojení (viz dílčí doména 3.2.5.1), ale také jeho **zafixování** nebo naopak **zrušení** takové **fixace**. Děje fixující spojení často vedou – jak i uvedené příklady dokládají – v nějakém smyslu k **omezení volnosti**. Uplatňují se zde především slovesa **vázat**, **poutat** („spojovat“, také „spojovat nedobrovolně“) a jejich opozitum **trhat** („oddělovat“) a deriváty těchto sloves. Cílovými oblastmi jsou v pojmenování nefyzických jevů především vztahy mezi lidmi a další společenské jevy.

Motivace vázáním a poutáním se široce uplatňuje v pojmenováních smluvních vztahů, omezujících v nějakém smyslu svobodné jednání, především ve *svazech*, *svazcích*, *poutech* a *závazcích* různého typu, např. *svaz* („sdružení, společenství“, např. *svaz turistů*); *manželský svazek*, *závazek* („povinnost“); *úvazek* („povinnost, smluvní závazek“); *rodinné pouto* („citový vztah“); frazémy *zavázat si někoho* („omezit volnost jednání jiné osoby“); *být vázán / poután slibem / povinnostmi*; *připoutat někoho k sobě* („uvést do závislosti“); dále odmítavé *uvázat si někoho / něco na krk* („cítit jako povinnost“); *mít svázané / spoutané ruce* („nemoci svobodně jednat“); *mít svázaný jazyk* a mnoho dalších. Etymologie nás poučí o tom, že se slovesem *vázat* souvisí i mnohá slova a frazémy další: nejen *váznout* a *vazba*, ale i *vězet* a *vězení* (Rejzek, 2001).

Spojením, respektive vytvářením spojení jsou motivována i další obrazy vyjádření, která evokují spíše zúžení výběru než omezení volnosti, např. *upoutat někoho*; *připoutat něčí pozornost*; *poutavý příběh*, tj. takový, že se od něj neodpoutáme, neodtrhneme; také *poutač* je předmět, který má „vytvořit spojení“, přivábit pozornost.

Výjimečně se v této dílčí doméně objevují i slovesa jiná, např. *slepit něco dohromady*, *slepenec* („neorganické spojení“); o slovese *lepit* viz 3.2.5.3.2.

Pro význam „zrušení spojení“ je důležité sloveso *trhat* (v základním významu „oddělit prudkými krátkými pohyby, popř. i násilně“) a slova od něj odvozená, dále deriváty sloves *vázat* a *poutat*. Jde o spojení velmi různého

typu. Mluvíme např. o (z)*přetrhání svazků*, o *roztržce* (v rodině, mezi přáteli i státy), rušit však můžeme i spojení (nebo „spojení“) jiná, např. *vytrhnout někoho z práce*; *vytrhnout větu z kontextu* („vyjmout ze souvislosti“); popř. *odtrhnout se od čtení / od rodiny*. O člověku, který má ve své mysli souvislosti mezi jevy nějak rozrušeny, říkáme, že je *roztržitý* nebo dokonce *potrhlý*, o tom, kdo je výjimečně nebo po dlouhé době zbaven nějakého závazku („pouta“), říkáme, že *se chová jako utržený ze řetězu*. Širší význam má *zatrhnout někomu něco* a knižní *učinit něčemu přítrž* („znemožnit“); znemožnit však lze nejen spojení, ale i jiné aktivity.

„Zrušit spojení“ vyjadřuje v základním významu i přeneseně sloveso *odpoutat se*, např. *odpoutat se od rodičů* ve významu „odpojit se“ nebo spíše „osamostatnit se“; zrušením spojení je patrně zprostředkovaně motivován i frazém *rozpoutat válku* (doslova „rozvázat pouta, uvolnit, co bylo spoutáno“).

Opozitem slovesa *vázat* je ve frazeologii jen výjimečně *rozvázat*, např. *rozvázat pracovní poměr*, pro význam „zrušit spojení“ jsou obvyklejší jiné deriváty slovesa *vázat*, např. *vyvázat se z povinnosti* („zrušit závazek“), *vyváznout z nebezpečí* („uniknout“), snad i slangové *je z toho odvázaný*.

3.2.5.6

Cílové oblasti hmatu. Zaměříme-li se na vyjádření motivovaná hmatem, máme v zásadě dvě možnosti: omezit se na užší pojetí, tedy především na dílčí zdrojovou doménu vlastní dotýkání (zde 3.2.5.3), nebo zvolit pojetí široké. Každá z obou možností má své přednosti i svá úskalí: užší pojetí umožňuje prozkoumat dílčí zdrojovou doménu do větší hloubky (než bylo možné zde), širší pojetí představuje rozsáhlejší výsek obrazu světa českých mluvčích. Jeho nevýhodou je nebezpečí bezbřehosti; materiál se rozrůstá, překvapivě se nabízejí další a další slova a frazémy, u nichž lze (na základě jejich sémantiky, kolokací, slovtvorby nebo etymologie) spojitost s hmatem vysledovat.

Analýza rozsáhlého materiálu pěti dílčích zdrojových domén ukázala, že zatímco dílčí zdrojové domény jsou navzájem odlišné a jsou zpravidla i vnitřně bohatě strukturovány, tato rozmanitost nepřechází do oblastí cílových. Cílové oblasti se do značné míry opakují: dominují zde široce chápané **vztahy mezi lidmi**, **činnosti**, které **vztahy mezi lidmi utvářejí nebo modifikují**, a **vlastnosti**, které **se zejména ve vztahu k jiným osobám projevují**. Další cílové oblasti souvisejí s **orientací člověka ve světě**.

3.3 Poznámky o smyslovém vnímání v interdisciplinárních souvislostech

...branou vnímání jsou naše smysly – oči, nos, uši, ústa a kůže, a to jsou naše jediné styčné body se světem.

(A. Huxley)

Jak známo, smyslové vnímání a lidské smysly vůbec jsou odedávna nejvíce domovem v umění, z vědních disciplín pak v psychologii a ve filosofii. V posledních dvou desetiletích o tato témata jeví soustavnější zájem i jazykověda, kulturní antropologie a další obory; vznikají tak nečekaně zaměřené interdisciplinární výzkumy, někdy s překvapivými výsledky a aplikacemi. V této kapitole některé z nich stručně představíme.

3.3.1 Smysly a psychoterapie

Neurolingvistické programování je (velmi nevístižným, ale již zavedeným) názvem pro speciální interdisciplinární odvětví, které se opírá o typologii lidí založenou na způsobu fungování jejich smyslů a preferencích jednoho nebo několika z nich. Zabývá se „strukturou subjektivní lidské zkušenosti; jak si uspořádáváme to, co vidíme, slyšíme a pocítujeme, a jak upravujeme a filtrujeme vnější svět pomocí našich smyslů. Také zkoumá, jak to popisujeme jazykem...“ (O’Conner – Seymour, 1998, s. 3). Neurolingvistické programování (dále NLP) je tedy v mnohém blízké zaměření naší práce, neboť poznatky o převažující smyslové orientaci člověka odvozuje právě z jeho jazyka a dokládá je typickými slovy a frázemi (srov. níže).

Představitelé NLP tvrdí: „Můžeme se naučit, aby nám smysly sloužily lépe. Schopnost více vnímat a lépe rozlišovat všemi smysly může významně obohatit kvalitu života a představuje základní schopnost v mnoha oblastech činnosti. Ochutnavač vín potřebuje velmi citlivé patro; hudebník potřebuje schopnost jemně rozlišovat zvuky. Sochař nebo řezbář musí mít cit pro materiál, aby mohl uvolnit tvar uvězněný v kameni nebo dřevě. Malíř musí mít cit pro odstíny barev a tvar. Nácvik této schopnosti neznamená vidět více než jiní, ale vědět, co hledat, učit se vnímat příčiny rozdílů“ (O’Conner – Seymour, 1998, s. 25n).

Smysly používáme jednak pro vnímání vnějšího světa, jednak pro znovuzobrazování našich vlastních vjemů a prožitků. V NLP (a nejen tam)

se způsoby kódování informací (zrakových, sluchových, hmatových, respektive kinestetických, chuťových a čichových) v naší mysli – označují jako **reprezentační systémy**. Zrak, sluch a kinesteze (v našem pojetí hmat) jsou v západních kulturách primárními reprezentačními systémy. Chuť a čich nejsou v současnosti již tak důležité a někdy se dokonce zahrnují do rámce kinestetického smyslu. V mysli si můžeme vědomě nebo podvědomě vyvolávat obrazy, zvuky, hmatové apod. pocity, chutě a vůně, které jsme zažili.

NLP vychází z předpokladu, že slova, která používáme, jsou svědectvím o způsobu našeho myšlení a o tom, jak se v něm jednotlivé reprezentační systémy uplatňují. Tento názor dokládá následující situace: může k ní dojít při setkání tří lidí, kteří si vyprávějí o přečtené knize:

- První čtenář v ní mnoho *viděl*, příklady dobře *ilustrovaly* daný předmět, bylo to napsáno *jiskřivě*.
- Druhý čtenář má námitky proti *tónu* knihy, byla napsána v *křiklavém* stylu. Nemůže se *naladit* na autorův styl, rád by mu to *řekl*.
- Třetí čtenář uvádí, že kniha se zabývá *těžkými* věcmi *vyváženým* způsobem, autor se *dotkl* všech hlavních témat, *uchopil* své myšlenky snadno, *cítí* sympatie k autorovi.

První myslí v obrazech, druhý ve zvucích, třetí v hmatových počítčích. Svědčí o tom slova odkazující ke smyslovému vnímání. Užívání slov z určité oblasti odhaluje, **kteřý reprezentační systém (kteřou smyslovou modalitu) daná osoba preferuje**.⁵¹ Právě ten působí při vnímání a pozdějším zobrazování vjemů jako určitý **filtr**.

Byl již shromážděn poměrně bohatý jazykový materiál, který dokumentuje, jak se jednotlivé smysly podílejí na různých metaforách a frázích, které běžně používáme v komunikaci, aniž jsme si jejich spojitosti se smyslovým vnímáním vědomi. Tyto příklady se v mnohém kryjí s těmi, k nimž jsme dospěli v rámci našich vlastních kognitivních analýz české slovní zásoby spjaté se smyslovým vnímáním (srov. zde 3.1 a 3.2).

⁵¹ Nejdůležitějším diagnostickým nástrojem, který svědčí o preferované smyslové modalitě, je kromě jazyka pohyb očí: při odpovědích pokusné osoby na speciálně konstruované otázky totiž pohyb očí reflektuje, která mozková centra jsou právě aktivována. Ve srovnání s lexikálními prostředky a pohyby očí má menší diagnostický význam dýchání, zabarvení kůže, popř. postoj pokusné osoby.

- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující zrakové vnímání: *po-
hled; dívat se; obraz; podívejme se; pozorně sleduje výklad; barvitě líčí zážitky; zdá se
mi; vidím, co myslíš; řešení mu blesklo před očima.*
- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující sluchové vnímání: *ptát
se; otázka; neslychaný; soulad; přízvuk; důraz; rytmus; harmonický život; rajská hud-
ba; jak bylo řečeno; chtěl bych říct / zdůraznit; na stejné vlnové délce.*
- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující kinestetické vnímání: *dotýkat se; kontakt; tlačit; pevný základ; být s někým ve styku; dotknout se tématu; ucho-
pít myšlenku; jemně rozlišuje; cítí to v kostech.*
- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující čichové a chutové vni-
mání: *voňavý; kyselý; zatuchlý; větrím nějakou levotu; má k tomu nechut; sladké dítě.*

Neurolingvistické programování není jen předmětem zajímavých vý-
zkumů prohlubujících lidské poznání o tom, co se děje v lidské mysli, ale
má i důležité **praktické využití**. Diagnostiky preferovaných smyslů vy-
užívá psychoterapie k volbě nevhodnějších způsobů léčby (manuální
činností, uměním apod.) i k volbě toho, „jak mluvit s pacientem“. Auto-
ři O'Conner a Seymour doporučují, jak zlepšit vzájemnou komunikaci -
nejen v psychoterapeutické praxi: „Tajemství dobré komunikace není
ukryto ani tak v tom, co říkáte, ale jak to říkáte. ... sladte predikáty s dru-
hým člověkem. Budete mluvit jeho jazykem a budete předkládat myšlen-
ky právě tím způsobem, jakým o nich tento člověk přemýšlí“ (O'Con-
ner - Seymour, 1998, s. 32). Tedy s tím, kdo preferuje zrakové vnímání, je
pro maximální vzájemné porozumění nejlépe mluvit „v obrazech“, s tím,
kdo preferuje vnímání sluchové, „ve zvucích“ apod.

3.3.2 Smysly a učení

Učíme se celým tělem je název jedné z kapitol knihy E. Kreta *Učíme (se) jinak*
(Kret, 1995). Autor zmiňuje **neurolingvistické programování jako jed-
nu z progresivních učebních technik** a seznamuje s přístupem, který
má s NLP mnohé styčné body. Tato metoda je spojována se jménem
F. Vestera, který se zabývá zkoumáním procesů vyučování a učení na zá-
kladě poznatků o stavbě a funkcích lidského mozku. Významné je hlav-
ně to, že mozek řídí veškeré lidské konání - motoriku, senzomotoriku,
myšlení a zapamatování i emoce. Lidské učení je velmi komplikovaným
procesem i proto, že se neustále střídají kognitivní procesy s tělesnými
pohyby.

Další Vesterův poznatek, z něhož E. Kret vychází, je existence rozdílných způsobů vnímání, které výrazně ovlivňují procesy učení u každého jedince. Vesterovy výzkumy jsou založeny na subjektivitě lidského vnímání, počítají tedy s tím, že každý člověk vidí, slyší, cítí a prožívá svět po svém. První zpracování podnětů mozkem se odehrává ve zlomcích vteřin. Nejdůležitější roli v této chvíli hrají právě smyslové orgány. Lidé mají pro smyslové vnímání odlišné vrozené předpoklady, jejich smysly se proto od dětství vyvíjejí nerovnoměrně. Vester dospěl k rozlišení čtyř hlavních **typů vnímání: sluchového, zrakového, vnímání čtením a vnímání hmatem**. To mu umožnilo dále zjišťovat, jaká je schopnost **kombinovaného vnímání**, tedy vnímání založeného na propojení všech čtyř typů.

Způsoby preference smyslového vnímání Vester zjišťuje pomocí speciálních testů. Upozorňuje v nich i na význam tzv. lateralizace, tj. využívání pravé a levé mozkové hemisféry při řešení určitých úkolů. Nejlepším předpokladem pro řešení učebních úkolů je rovnoměrné využívání obou hemisfér, které se dá speciálními metodami nacvičovat. Např. dominance pravé hemisféry způsobuje, že jedinec vnímá vždy nejprve celek a teprve potom části, že má potíže se strukturováním a řazením učiva, ve kterém jsou abstraktní pojmy, s pojetím času atd. Právě diferenciací lidí založená na preferencích smyslového vnímání a na typech myšlení může výrazně přispět ke zkvalitnění učení i vyučování.⁵²

3.4 Závěry o smyslech

3.4.1 Jazykový obraz smyslů

- Současná čeština rozlišuje ve svém jazykovém obrazu světa pět smyslů, ale podle materiálu z etymologických slovníků i prací věnovaných staré

⁵² V návaznosti na Kretovu práci stojí za zmínku také zjištění kanadských vědců, o němž podává informace Psychologie dnes 10/2002. Jedná se o informace o existenci dvou oddělených vizuálních systémů v lidském mozku. První systém nám umožňuje vnímat svět okolo nás, rozpoznávat objekty, zprostředkovává nám zrakovou zkušenost; ten je lokalizován blízko řečových center. Druhý systém poskytuje vizuální kontrolu, kterou potřebujeme při pohybu a při interakci s okolními objekty, je důležitý v prostorové orientaci; je umístěn poblíž somatosenzorické a motorické oblasti. I tato zjištění mohou mít významné aplikační možnosti, a to nejen v oblasti učení.

češtině a dialektologii naši předkové vždy tak přesně konceptualizovány všechny „dnešní“ smysly neměli. Smyslové vjemy poskytované různými smyslovými orgány (až snad na zřetelně vymezený zrak a vidění) v naivním obrazu světa nejprve splývaly, jak dokládají významy slov z daných sémantických okruhů (srov. výše *cítit, čítí, čuť* aj.). Dodnes k tomu poukazuje např. sémantika slovesa *cítit*.

- Konceptualizace smyslů v českém jazykovém obrazu světa prorůstá s konceptualizací tělesnosti na jedné straně, a na straně druhé s prožitky a aktivitami emocionálními a intelektuálními. V přirozeném, „naivním“ obrazu světa nemáme přesně odděleno smyslové, emocionální a intelektuální: prožíváme kontinuálně a subjektivně – a jednotlivé polohy rozlišujeme až v teoretické reflexi. V rovině jazyka se to ukazuje např. v rozvrstvenosti významů slov *cítit, vnímat* a *mysl*.
- „Vyšší“ a „nižší“ smysly mají opravdu v českém jazykovém obrazu světa takto hierarchizované postavení. Výsadní místo zaujímá zrak (u Wierzbické je VIDĚT vymezeno jako univerzálie) – další místo patří sluchu, zejména v jeho vztahu k řeči a rozumění (a také v souvislosti s příslušným smyslovým defektem – hluchotou, příp. hluchoněmostí). Hmat často splývá s tělesností vůbec, s prožitkem prostoru, manipulací s předměty apod. a podílí se rozrůzněnou slovní zásobou i četnými přenesenými významy na konceptualizaci velkého množství sémantických okruhů různého typu. Čich a chuť jsou exponovány mnohem méně.
- Závažné místo v českém obrazu smyslů zaujímají smyslové defekty (slepota, hluchota, příp. němota). Jejich konceptualizace svědčí o tom, co naši předkové chápali jako důležité pro poznávání světa a komunikaci, jak pojímali handicap a handicapovaného člověka (splývání hluchoty s hloupostí) aj. V tomto kontextu se dobře ukazuje, že také schopnost řeči má v českém jazykovém obrazu světa statut smyslu: stejně jako zrak a sluch smyslu „vyššího“ a kognitivního (srov. *dar vidění, dar slyšení, dar řeči*).

3.4.2 Jednotlivé smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor

Na konkrétním jazykovém materiálu jsme ukázali, do jaké míry smyslová zkušenost člověka prorůstá konceptuálními soustavami českých mluvčích. Východiskem empirického výzkumu zde byla především teorie konceptuální metafory Lakoffa a Johnsona (1980/2002), podle níž je naše

myšlení a chápání světa ze značné části metaforické (viz zde 2.5). Zaměřili jsme se na vztahy mezi zdrojovými a cílovými oblastmi; zdrojovými oblastmi jsou tu jednotlivé lidské smysly, oblasti cílové jsme omezili především na jevy nefyzické. Jak jsme předpokládali, z některých zdrojových oblastí se struktura poznání nepřenáší jen do jedné cílové oblasti, a naopak některé cílové oblasti mají své zdroje v oblastech několika.

- Jazyková vyjádření současné češtiny dokládají, že zdrojová oblast **zraku** (zejména její dílčí domény vidění a světlo) prostupuje především naše myšlení a vyjadřování o **poznání** a některých rozumových činnostech (*prohlédl; vnesl do případu nové světlo*). Dílčí doména oči se kromě toho významně podílí i na vyjadřování některých **emocí** (*může na ní oči nechat*) a **jevů mravních** (*může se každému podívat do očí*), dlouhodobě zafixovanou cílovou oblastí dílčí domény světlo je v křesťanské tradici i **víra** (*světlo víry; světlo světa*).
- Zdrojová oblast **sluchu** se promítá především do vyjadřování **vztahů mezi lidmi** (*vyslyšet někoho; souznění mezi partnery*), **lidských aktivit**, které s mezilidskými vztahy souvisejí (*dát někomu hlas; umlčet někoho*), **zdroje poznání** (*má uši všude*), **hodnocení** (*křiklavé / tlumené barvy; tichá voda*) aj.
- **Čichové** vjemy jsou v současné češtině výrazně rozděleny na vjemy příjemné (vůně) a nepříjemné (zápach); toto rozdělení je často zachováno (v podobě hodnocení z hlediska libosti / nelibosti) i ve významech přenesených (*voní dálkami* versus *to smrdí kriminálem*). Cílovou oblastí je především **oblast vnímání mimosmyslového**, „šestý smysl“, tušení, intuice (*mít na něco čich/nos; to páchně čertovinou*), a **hodnocení jevů**, a to i nefyzických, nehmotných (*práce mu nevoní*).
- Cílovou oblastí jednotlivých **chutí** jsou zpravidla **duševní stavy** (*kyselý obličej; hořké vzpomínky*), zvláště **emoce** (*sladké dítě*).
- Bohatě strukturovaná zdrojová oblast **hmatu** prostupuje především konceptualizaci **vztahů mezi lidmi**, a to ve všech dílčích doménách (*sblížit se s někým; padnout někomu do rukou; bolestivě se někoho dotknout; vydírat někoho; odpoutat se od někoho*). Další významnou cílovou oblastí jsou **vlastnosti jedince**; velmi často jde o takové vlastnosti a rysy chování, které se právě v mezilidských kontaktech projevují (např. *zdrženlivý; protřelý; otrlý; dotěrný; vztahovačský; nedůtklivý; roztržitý; rýpal; štoura*). Méně často jsou cílovými oblastmi **rozumové činnosti** (*pochopit něco*) aj.
- **Hranice** zdrojových oblastí jednotlivých smyslů nejsou ostré (např. jazyk je čidlem chuti i hmatu), ani dílčí domény uvnitř jedné zdrojové ob-

lasti nemají zřetelné hranice (např. vidění, světlo i oči jako orgán zraku se podílejí na konceptualizaci poznání); právě tak nejsou od sebe odděleny oblasti cílové. Byly zjištěny některé pravidelnosti v tom, že na metaforických vyjádřeních se podílejí dvě zdrojové oblasti, např. zrak a cesta (*na nikoho a na nic se neohlíží*), hmat a cesta (*jde ve stopách svého předchůdce*) nebo hmat a nádoba (*sáhla mu do svědomí*).

- Některé **cílové oblasti mají funkci zdrojových oblastí** pro další obrazná vyjádření, např. cílová oblast mezilidských vztahů má zdroj v teplotě (*vřelé / chladné vztahy mezi sourozenci*) a současně je zdrojovou oblastí pro metaforické pojmenování jevů společenských a politických (*vřelé / chladné vztahy mezi státy*).

4. Kapitoly o barvách

4.1 Mít barvu a nemít barvu: barevnost a nebarevnost v českém obrazu světa

4.1.1 Přirozený svět a jeho jazykový obraz

Všechno hmotné má nějakou barvu, respektive jeví se člověku jako barevné. To platí ve světě fyzikálních zákonů. Je však otázkou, zda je tomu tak i v horizontu přirozeného světa – z něhož vychází a jímž je primárně utvářena naše lidská zkušenost.

Pokud mluvíme o **přirozeném světě**, máme na mysli pojem J. Patočky: jde o žitý svět (srov. též Husserlův pojem *Lebenswelt*), tak jak mu rozumí běžný člověk. Přirozený svět se vztahuje ke kontextu primární lidské zkušenosti – vyrůstá ze subjektivity a je sjednocen smyslem.

Podle fenomenologické filosofie se totiž svět dává primárně v subjektivním prožitku: jeví se nám prostřednictvím naší tělesné a smyslové zkušenosti, vrůstáme do něho jako do předem již hotové struktury. Objektivizující „svět vědy“, svět teoretický, je vzhledem k němu až sekundární – odvozený, „ne-přirozený“.

K strukturám přirozeného světa lze proniknout prostřednictvím jazyka: mnohé podstatné se nám otevře, prozkoumáme-li **jazykový obraz světa** (viz 2.2). Přirozený svět je totiž se svým jazykovým obrazem velmi těsně spjat.

Jazykový obraz světa (zejména v aspektu tzv. **naivního vědomí o světě**, srov. Apresjan, 1995) – má, stručně řečeno, 1. **zkušenostní povahu** (odvíjející se od subjektivity, směřující k smyslu), 2. **tělesně-prostorový (a antropocentrický) základ** a 3. **metaforicko-metonymický charakter**.

To všechno lze dobře ilustrovat právě způsobem konceptualizace barev a barevnosti – ale také tím, jak jsou prostřednictvím barev a barevnosti konceptualizovány jiné jevy, zejména emoce a lidské prožívání světa vůbec. Zřetel k „barevnému“ aspektu skutečnosti je totiž mimo jiné také zřetelem k významnosti vizuality v lidském nastavení ke světu. Vi-